

**НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ**

National Academy of Sciences of Ukraine
Institute of Ukrainian History

**ПОВСЯКДЕННЯ
РАНЬОМОДЕРНОЇ УКРАЇНИ**

Історичні студії в 2-х томах

**EVERYDAY LIFE
OF EARLY MODERN UKRAINE**

Historical Studies in Two Volumes

Том 1: Практики, казуси та девіації повсякдення

Volume I. Practices, Incidents, and Deviations in Everyday Life

Київ – 2012

Повсякдення ранньомодерної України. Історичні студії в 2-х томах. Т. 1: Практики, казуси та девіації повсякдення / Відповідальний редактор Віктор Горобець. Київ: Інститут історії України НАН України. 2012. — 328 с.

УДК: 394-”639”:94(477)”XVI–XVIII”

Відповідальний редактор
д.і.н., проф. *Віктор Горобець*

Редакційна колегія
к.і.н. *Наталія Старченко* (заступник відповідального редактора)
к.і.н. *Наталія Білоус*
к.і.н. *Валерій Зема*
к.і.н. *Оксана Романова* (відповідальний секретар)

Перший том збірника наукових студій присвячений дослідженню історії повсякдення ранньомодерної України в найрізноманітніших його практичних проявах – як у «звичних» повсякденних практиках, що виступали певним уособленням «нормального» повсякдення тих чи інших соціальних груп і корпорацій, так і в казусних історіях або відвертих девіаціях, відхиленнях від цих унормованих способів поведінки. Утім, як відомо, межа між нормою та девіацією є завжди доволі умовною, мінливою і залежною від багатьох сторонніх чинників. Саме в такому методологічному ключі й розглядається історія «нормального» та «казусного», «девіантного» повсякдення ранньомодерної України на сторінках пропонованого тематичного збірника.

Для істориків, культурологів і всіх, хто цікавиться історією ранньомодерної України.

Everyday Life of Early Modern Ukraine. Historical Studies in Two Volumes. Volume I. Practices, Incidents, and Deviations in Everyday Life/ Senior Editor Viktor Horobets. Kyiv: Institute of Ukrainian History National Academy of Sciences of Ukraine. 2012. — 328 p.

Senior Editor *Viktor Horobets*

Editorial Board
Natalia Starchenko, Natalia Bilous, Valerii Zema, Oksana Romanova

The first volume is dedicated to daily life of Early Modern Ukraine in its various practical manifestations. The present collection of articles illuminates both traditional practices of the daily life that epitomize the «normal» behaviour of various social groups and corporations, and, on the other hand, multifarious incidents, open deviations, or divergences from the standardized behaviour. However, as is well known, the line between norm and deviation is rather fine, shifting and circumstantial. This methodological insight is crucial to the following analyses of the «standard» and «deviant» behaviours in Early Modern Ukraine.

This issue could be of interest to historians and scholars of culture, as well as to readers who are interested in history of Early Modern Ukraine.

Затверджено до друку вченою радою Інституту історії України НАН України.

ISBN 978-966-02-5404-6 (серія)
978-966-02-6449-6 (загальний)
978-966-02-6450-2 (Т. 1)

© Інститут історії України НАН України
© Автори

Юрій Волошин

КРИМІНАЛЬНА ЗЛОЧИННІСТЬ У ГЕТЬМАНЩИНІ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XVIII ст.

(за матеріалами Полтавського гродського суду)

Злочинність – позачасове явище, притаманне людському суспільству на всіх етапах його існування, у різні історичні періоди. Однак класична історіографія, зосереджена на подієвій історії, майже не звертала на неї увагу, залишаючи її вивчення історикам права й судочинства. Лише в 70–90-х рр. XX ст. під впливом постмодерністської філософії та антропологічного повороту в історіописанні ця проблема потрапила до сфери зацікавлення істориків, перш за все американських, англійських та французьких. В Україні інтерес до цієї проблематики, як і до соціальної історії загалом, відносно недавній. Вона представлена роботами доволі вузького кола дослідників, передусім Наталії Старченко, Володимира Маслійчука й Валентини Шандри¹.

Основну свою увагу вчені сконцентрували навколо дослідження структури злочинності, її розмірів, різновидів переступів та впливу на це явище економічних, суспільних і правових обставин². Її вивчення дало плідні результати для розвитку соціальної історії, бо судові документи, що є зазвичай основними джерелами, містять у собі багато інформації про соціальні й гендерні відносини, становище маргінальних груп і мігрантів, повсякденне життя представників різноманітних прошарків досліджуваного соціуму тощо. Протоколи судових засідань цікавлять дослідників соціальної історії перш за все тому, що злочини відображають різноманітні сторони життя людської спільноти. Вони, як слушно зауважив дослідник цієї проблеми Пітер Спіренбург, є «дзеркалом суспільства»³.

Більшість істориків під злочинном розуміють суспільно-небезпечну дію, що чинить зло людям⁴. Безумовно, що в попередні епохи це поняття, як і сприйняття злочинності взагалі, мало дещо інше навантаження. Розуміння

---

¹ Старченко Н.П. Про ефективність судочинства на Волині (на прикладі роботи Луцького гродського суду 1598 і 1600 рр.) // УІЖ. 2011. № 5. С. 4–27; Маслійчук В. Дітозгубництво на Лівобережній та Слобідській Україні у другій половині XVIII ст. Харків, 2008. – 128 с.; Його ж. Неповнолітні злочинці в Харківському намісництві (1780–1796 рр.). Харків, 2011. – 448 с.; Шандра В. Совісні суди в Україні (остання чверть XVIII – середина XIX ст.). К., 2011. – 266 с.

² Kamler M. Świat przestępczy w Plosce XVI i XVII stulecia. Warszawa, 1991. S. 5.

³ Spierenburg P. Crime // Encyclopedia of European social history from 1350 to 2000. T. 3. New York, 2001. P. 336.

⁴ Новий тлумачний словник української мови у 3-х томах. К., 2008. Т. 1: А–К. С. 766.

і тлумачення злочинів у Гетьманщині XVIII ст., безумовно, відрізнялося від сучасного. Хоча дослідники й не мають спільної думки відносно класифікації злочинів, але значна їх частина згідна з поділом на чотири основні категорії: 1) насильство чи злочини проти особи; 2) злочини проти власності: крадіжки, шахрайства, грабежі; 3) злочини проти моралі; 4) злочини проти влади⁵.

Одним з найбільш інформативних джерел, що дозволяють вивчати кримінальну злочинність Гетьманщини в останній період її існування, є матеріали засідань гродських судів, адже саме в їх компетенції після судової реформи 1763 р. знаходилось кримінальне судочинство⁶. У своєму дослідженні користуватимуся матеріалами Полтавського гродського суду, які зосереджені у т. зв. «книгах околodнических приговоров», досить нечисленних, які зберігаються у відповідному фонді Центрального державного історичного архіву України в м. Києві. До цих книг, на відміну від «книг челобитчесих приговоров», які так само велися в гродському суді, заносилися свідчення лише про кримінальні злочини.

У ці книги помісячно – від січня до грудня – вносилися інформація про всі кримінальні справи, що розглядалися упродовж року Полтавським гродським судом. Зазвичай їхня кількість не перевищувала 40 і лише в 1775 р. це число зросло до 71. Книга за той рік є найгрубішою – нараховує аж 310 сторінок, хоча в інші роки їх кількість не перевищувала 80⁷.

Слід також зауважити, що вміщена в них інформація не свідчить про справжній рівень злочинності у досліджуваній період, а лише відображає певні тенденції. Як свого часу слушно зауважив британський дослідник Джеймс Шарп (James Sharpe), кількість і різновиди злочинів, які розглядалися в судах, слабо корелюють із реальним станом справ. На його думку, через вплив таких чинників, як складна система судочинства, компетенція судів, неефективність діяльності судової адміністрації, високі судові збори тощо, у судах XVI–XVIII ст. розглядалася лише частина переступів⁸. Справжнє число кримінальних злочинів погано співвідноситься з тією частиною, що потрапляла до ранньомодерного суду, адже підрахунки, зроб-

⁵ *Spierenburg P. Crime. P. 336.*

⁶ *Пауук А.Й. Суд і судочинство на Лівобережній Україні в XVII–XVIII ст. (1648–1782). Львів, 1967. С. 60.*

⁷ ЦДІАУК. Ф. 1726, оп. 1, спр. 22, 23, 25.

⁸ *Sharpe J. A. Quantification and the History of Crime in Early Modern England: Problems and Results // Historical Social Research. Vol. 15. 1990. No. 4. P. 17–32.* Про розміри зборів в судах Гетьманщини див.: *Сокирко О. Скільки коштує порозуміння? «Поклони» та «наклади» в українських судах першої чверті XVIII століття // Соціум. Вип. 7. С. 195–209; Горобець В. Влада та соціум Гетьманату. Дослідження з політичної і соціальної історії ранньомодерної України. К., 2009. С. 229–258.*

лені на підставі протоколів судових засідань, радше відображають діяльність судових органів, аніж стан злочинності⁹.

Попри те, що ці тексти подають лише точку зору суду і не розкривають усього контексту, в якому здійснювалися розглянуті Полтавським гродським судом кримінальні злочини, вони, все ж, дозволяють бодай частково дослідити проблему злочинності ранньомодерного соціуму Гетьманщини. Тож спробую, взявши за основу «книгу околороднических приговоров» за 1775 р., реалізувати наступні завдання: проаналізувати кількість, структуру й види злочинів; дослідити час, місце і способи їх скоєння; проаналізувати статевіковий і соціальний склад злочинців; визначити найбільш криміногенні мікрогрупи тогочасного суспільства, з'ясувати гендерне співвідношення середовища злочинців; проаналізувати систему покарань.

Структура злочинності

За 1775 р. суд розглянув 71 кримінальну справу, що було набагато більше, ніж зазвичай. Так, у 1779 р. фіксується лише 20, а в 1780 – 27 справ¹⁰. Поки що не вдалося з'ясувати, чому ж цей рік виявився таким «урожайним» для суду.

Найбільшу частку серед запроTOCOLьованих злочинів, 36 справ (50,7%), становили таємні привласнення чужих речей – крадіжки (див. табл. 1.). Другу позицію займали злочини, пов'язані з мандрівками без документів, які засвідчували особу, т. зв. «безпапиртний ход» – 11 справ (15,5%).

Третє місце посідало переховування чи скупка краденого – 7 справ (10,0%), четверте – розбій: 6 випадків (8,5%), п'яте – вбивства: 5 випадків (7,0%). Решта злочинів – перелюб, двоєженство, ворожбитство, побиття та втеча з-під караулу – розглядалися по 1-2 рази.

Таблиця 1

Структура злочинів

Види злочинів	Кількість	%	Види злочинів	Кількість	%
Крадіжки	36	50,7	Убивство	5	7,0
Пересування без паспорту	11	15,5	Перелюб	2	2,8
Переховування/купівля краденого	7	10,0	Двоєженство	1	1,4
Розбій	6	8,5	Ворожбитство	1	1,4
Убивство	5	7,0	Побиття	1	1,4
			Втеча з-під караулу	1	1,4
			Усього	71	100

⁹ Geremek B. Przestępstwo a świadomość społeczna we wczesnonowoczesnej Europie // Europa i świat w początkach epoki nowożytnej. Część 1. Społeczeństwo, kultura, ekspansja. Warszawa, 1991. S. 54.

¹⁰ ЦДАУК. Ф. 1726, оп. 1, спр. 25, 26.

Тож, як бачимо, найчисельнішу групу становлять злочини проти власності. До них, у нашому випадку, слід віднести: крадіжки, купівлю й переховування краденого та розбій. Загалом маємо 49 злочинів, або 69% від загальної кількості. Другу позицію займатимуть злочини проти влади – «*безпашпортный ход*» та недбалство у сторожі колодника – 12 випадків (16,9%). Третю – злочини проти особи: убивства й побиття – 6 випадків (8,5%) і четверту – злочини проти моралі: перелюб, двоєженство й ворожитство – 4 випадки (5,6%).

Той факт, що перевага належала злочинам проти власності, а не проти особи, може свідчити про модернізацію злочинності порівняно з попередніми епохами. Так, Пітер Спіренбург зростання подібних злочинів у Західній Європі XVIII ст. пов'язує з утвердженням буржуазного суспільства¹¹. Сумнівно, щоб у Гетьманщині відбувалися подібні процеси, але, безумовно, у той період вона переживала серйозну суспільну трансформацію.

Злочини проти власності

Крадіжки. Перевага крадіжок, які були доволі поширеним явищем у структурі злочинності ранньомодерного часу¹², фіксується й на території, що належала до юрисдикції Полтавського гродського суду. Так, наприклад, серед злочинів, скоєних неповнолітніми у Харківському намісництві упродовж 1781–1797 рр., крадіжки становили 51,4%¹³. Подібна ж ситуація спостерігалася й у регіонах Речі Посполитої. Зокрема, згідно з підрахунками одного з найвідоміших польських дослідників злочинності Марціна Камлера (Marcin Kamler), у XVI–XVII ст. у коронних містах Кракові, Любліні й Познані частка крадіжок становила 58%¹⁴.

Спробую визначити, що саме було предметом крадіжок, дослідивши справи, які безпосередньо стосувалися цих переступів. Також потрібна інформація знаходиться у протоколах про переховування й купівлю/продаж крадених речей та розбій – усього 48 справ (*див. табл. 2*).

Як бачимо, найчастіше викрадали худобу – 22 випадки (45,8%). У тогочасному суспільстві вона була найпопулярнішою у крадіїв. Зокрема, частка худоби серед даних, наведених В. Маслійчуком, становила 25,9 %¹⁵. Польський дослідник Славомір Щоцький так само стверджує, що в польських

¹¹ *Spiereburg P.* Crime. S. 337.

¹² *Ibid.* P. 338.

¹³ Підраховано за: *Маслійчук В.* Неповнолітні злочинці... С. 97–98.

¹⁴ *Kamler M.* Złoczyńcy. Przestępczość w Koronie w drugiej połowie XVI i w pierwszej połowie XVII wieku (w świetle ksiąg sądowych miejskich). – Warszawa, 2010. S. 57.

¹⁵ Підраховано за: *Маслійчук В.* Неповнолітні злочинці... С. 97–98.

Таблиця 2

Предмети крадіжок

Предмети	Кількість	%	Предмети	Кількість	%
Худоба й коні	22	45,8	Хворост	1	2,1
Рухоме майно	20	41,7	Бджоли	1	2,1
Гроші	3	6,2	Усього	48	100
Хліб	1	2,1			

селах XVI–XVIII ст., які він досліджував, «крадіжка худоби і коней була надзвичайно розповсюдженим явищем»¹⁶. Популярність цього виду злочину науковці пов'язують із тим, що тварин було доволі легко як красти, так і збувати¹⁷. Пріоритет зазвичай належав коням. Володимир Маслійчук у своєму дослідженні навіть виділив їх в окрему категорію. Аналізовані тут матеріали також указують на перевагу коней серед привласненого майна: у 1775 р. Полтавський гродський суд 12 разів засідав із цього приводу, що становило 54,6% усіх справ, які стосувалися крадіжок тварин. Викрадення волів фіксується у 5 справах (22,7%), корів та биків – у 3 (13,6%), а овець – у 2 (9,1%).

Порівняння цих даних із даними судових засідань за інші роки засвідчує схожу картину. Так, наприклад, у 1779 р. суд розглянув набагато менше справ – лише 20. Крадіжки серед них становили 55% (11 справ), а частка вкрадених тварин у їх структурі дорівнювала 54,5% (6 справ). Перевага так само належала коням – 66,7% (4 справи). У 1780 р. маємо 27 справ, частка крадіжок становила 51,9% (14 справ), серед них тварин – 57,1% (8 справ), а коней – 50% (4 справи)¹⁸. Волів у 1779 році викрадали лише 1 раз (16,7% від викрадених тварин), а в 1780 – 4 (50%)¹⁹.

Таким чином, можемо припустити, що у структурі кримінальних злочинів, які розглядав Полтавський гродський суд у другій половині 70-х рр. XVIII ст., провідне місце займали крадіжки, а найбільшою популярністю серед крадіг користувалися свійські тварини, здебільшого коні й воли.

Попри таку перевагу, кількість викрадених за один раз тварин була незначною. З 12 справ про крадіжку коней лише в 4 згадується більше аніж

¹⁶ *Szczocki S.* Rozboje, rabunki i kradzieże od połowy XVI do XVIII wieku w świetle drukowanych ksiąg sądowych wiejskich // *Spółeczeństwo staropolskie. Seria nowa. T. 2: Spółeczeństwo a przestępczość.* Warszawa, 2009. S. 164.

¹⁷ *Kamler M.* *Złoczyńcy...* S. 86.

¹⁸ Підраховано за: ЦДІАУК. Ф. 1726, оп. 1, спр. 25, 26.

¹⁹ Там само.

одна тварина. Так, у січні 1775 р. розглядалася справа Михайла Гаркуші, якого звинувачували у крадіжці двох коней в секунд-майора Якова Козельського²⁰. Щоправда, звинувачений зізнався у викраденні лише одного: *«лошадь в масть темно гнедую вворовал»*²¹. У липні суд розглянув справу коłodника Матвія Діденка, якого підозрювали у крадіжці трьох коней в сержанта Ізота Шеховцова. За браком доказів Матвія звільнили²². Таку ж кількість коней викрав наймит Федір Литвин у полтавського козака Йосипа Зосименка. Під час допиту в суді, 14 жовтня 1775 р., він зізнався, що *«увидевши пасуциесь на степу оного его владелца Штепы»*²³ сотне полтавской козака Осипа Зосименка *трое лошадей: одного мерина в масть кологривого»*²⁴, а *две кобилици сиву и другу кологриву рижу взял»*²⁵.

Найбільше, відразу чотирьох коней, викрав разом зі своїми товаришами *«велокороссійской породы человек Сергей Исаев, син Краснопевцов»*. До Полтави Сергій прийшов у червні 1775 р. зі слободи Козацької Обоянського повіту Білгородської губернії на заробітки. Пропрацювавши в місті та навколишніх хуторах ціле літо, Краснопевцов разом із двома своїми земляками в середині вересня вирішив повернутися додому. Згідно з його свідченнями, *«сего сентября против 13 числа нотчу, будучи все три пяни, согласясь, своровали на пастбе под городом Полтавою в левади подле реки Рогозной состоящей четири лошади, коими поехали все три в дом свой»*²⁶.

Якщо коней того року викрадали зазвичай по одному, то з волами було все навпаки – їх крали відразу по кілька. З п'яти справ, які тоді дійшли до суду, у двох ішлося про крадіжку 2 волів, а в інших, відповідно – 3, 4 і 20 волів. У наймасовішій крадіжці обвинувачували коłodника Кіндрата Олєфіренка, який, змовившись із жителями с. Мильці Іваном Слабким та Романом Буханченком, уночі з 28 на 29 квітня біля с. Загрунівки з пасовиська

²⁰ Очевидно, йдеться про Якова Павловича Козельського-молодшого, депутата від шляхетства Дніпровського пікінерського полку до Законодавчої комісії Катерини II з вироблення «Нового Уложення» (1767), депутат дворянства Лубенського повіту, секунд-майор. (Див.: *Модзалевський В.Л.* Малороссійській родословник. Т. 2: Е–К. К., 1910. С. 392).

²¹ ЦДІАУК. Ф. 1726, оп. 1, спр. 22, Арк. 20 зв.

²² Там само. Арк. 118-120.

²³ Йдеться про Григорія Штепу (1738–1767), сотника другої полкової сотні Полтавського полку, на час описуваних подій давно померлого. Федір Литвин був підданим сотника і жив на його хуторі. Див.: *Мокляк В.* Полтавський полк. Науково-популярний нарис історії полку з часу його виникнення до кінця XVII ст. Полтава, 2008. С. 69.

²⁴ Кологривий – кінь з густою, пишною гривною, яка спадає на один бік (Словарь старых слов // доступно: <http://oldwords.ru/word/1043/>).

²⁵ ЦДІАУК. Ф. 1726, оп. 1, спр. 22, арк. 203.

²⁶ Там само. Арк. 192.

(«хлебопашества») викрав волів, які належали козакам того села Науму Біденку та Самійлу Кириленку. Тварин планувалося відігнати до м. Полтави, продати, а гроші розділити²⁷.

Три справи стосувалися великої рогатої худоби: у двох ішлося про крадіжку однієї й тієї ж корови, у третій – про крадіжку бика. Корову викрав мешканець Старих Санжар Зиновій Штепенко у підданого Грицька Мусієнка в с. Головач, коли проходив через село, повертаючись від свого зятя з с. Локощини. На момент затримання Зиновій був сильно п'яний. Під час допиту він заявив, що *«вовся не помнит, вел он ту корову или нет, потому что, как выше значит, бил пьян»*²⁸. Подія сталася 9 лютого 1775 р. Перший розгляд цієї справи відбувся вже 20 лютого, але через неявку до суду позивача вона була перенесена на наступне засідання²⁹. У результаті, 2 березня справу заслухали вдруге³⁰.

Бик був у центрі кримінальної справи, що розглядалася в листопаді по скарзі мешканця містечка Великі Будища Василя Бортника на опішнянських жителів Сидора Тягуненка та Григорія Гелеверенка. Позивач закидав їм *«воровство оными со товарищи его, Бортника, быка в масть белого, якого они воры вбивши, мясо в воду захоронили, а шкуру з оного ввез их товариши сотенний перво опошнянский городничий Никита Вентенченко в свой дом»*³¹.

Однак першість за кількістю викрадених голів серед усіх видів худоби належала вівцям. Імовірно, причиною цього були невеликі розміри тварин, відповідно господарю, особливо якщо він був заможним власником, важко було стежити за їх приплодом, що створювало додаткову спокусу для найнятих вівчарів. Маємо вирок у двох справах про крадіжку овець. В обох позивачем виступав відставний полтавський полковий осавул Григорій Старицький. Перша справа, яка слухалася в липні, стосувалася викрадення його вівчарем Василем Койнашем 24 вівці³². У другій, яка слухалася в листопаді, Старицький звинуватив іншого свого наймита, Івана Масчика, у викраденні 26 овець³³.

Другу позицію в ієрархії предметів крадіжок посідало рухоме майно – всього 20 вироків у справах, пов'язаних із крадіжками, купівлею чи перебуванням крадених речей, а також розбійними нападами. У 13 з них наводяться реєстри викраденого, аналіз яких засвідчує: злочинці зазвичай забирали все, що могло становити хоч якусь цінність.

²⁷ Там само. Арк. 157 зв. –158.

²⁸ Там само. Арк. 23 зв.

²⁹ Там само. Арк. 4 зв. –5.

³⁰ Там само. Арк. 23–24 зв.

³¹ Там само. Арк. 208 зв.

³² Там само. Арк. 154 зв. –157 зв.

³³ Там само. Арк. 255–258.

Згідно з описами награвованого, найпоширенішою здобиччю серед місцевих злочинців були одяг та тканини. Якщо вірити протоколам, їх викрадали найчастіше. Зокрема, одяг присутній у 11 (84,6%) з 13 реєстрів, а тканини у 8 (61,5%). Асортимент як жіночого, так і чоловічого одягу був надзвичайно різноманітним, хоча зазвичай традиційний для представників нижчих та середніх верств тогочасного суспільства. Серед жіночого одягу були: шуби, каптани, кофти, пояси, хустки, шапки, плахти, сорочки, запаски, свити, намітки. Чоловічий теж був звичайним: бурка, киреї, пояси, шапки, юпки, сорочки, свити, чоботи. Щоправда, якщо об'єктом крадіжок чи пограбувань ставали представники вищих верств суспільства, траплялися й вишуканіші речі. Наприклад, під час пограбування маєтку капітана Григорія Капустянського злодії серед іншого викрали й *«кирею сукна цветом блакитного подшитую завойчатим лисим мехом з золотими петлицями вкруг оной золотой шнурок»*³⁴, а також *«галстук черний»* та *«халат домашній»*³⁵.

Тканини теж переважно були традиційними, місцевого виробництва – полотно та сукно. Винятком хіба що можна вважати два шматки кумачу, викрадені у капітана Капустянського³⁶, та 5 фунтів шовку, який поцупили з крамниці (лавки) військового товариша Івана Максимова в містечку Великих Будищах³⁷. Найбільше таких речей зустрічається в описі у кримінальній справі № 31, яка розглядалася в травні³⁸. Тоді притягли до відповідальності сімох осіб, мешканців того ж містечка та села Старі Млини, підозрюваних у крадіжках і скуповуванні краденого майна. Загальний реєстр викрадених ними речей нараховував 43 позиції, 16 (37%) з яких становили сукно, полотно й пряжу. За кількістю викраденого передувало сукно – 7 шматків різної величини: розмірами від півчвертки ліктя до 30 ліктів, що в перерахунку на сучасну систему мір становить близько 54 м³⁹. Полотно викрадали не так часто – 4 рази, але об'єми його були більшими: 12 сувоїв, 40 ліктів, 57 ліктів і шматок. Якщо навіть не враховувати такі непевні величини, як сувій та шматок, то все одно виходить понад 56 м. Крім цього, 5 разів крадії забирали у своїх жертв ще й вовняну (18 пасків) та конопляну (4 клубки) пряжу та товсті нитки із клоччя, т. зв. вал (6 клубків)⁴⁰. Найбільший шматок тканини було викрадено у квітні під час

³⁴ Там само. Арк. 49.

³⁵ Там само. Арк. 49 зв.

³⁶ Там само.

³⁷ Там само. Арк. 178 зв.

³⁸ Там само. Арк. 94–102.

³⁹ Згідно з даними О.Ф. Сидоренко, довжина ліктя становила у той час 58,5 см. (Сидоренко О.Ф. Історична метрологія Лівобережної України XVIII ст. К., 1975. С.159).

⁴⁰ Новий тлумачний словник української мови у 3-х томах. К., 2008. Т.1: А–К. С. 158.

пограбування підданого полкового хорунжого Семена Лаврентієва – Самійла Зінченка. Зловмисники, за свідченням потерпілого, «забрали все его имение бывшое в хате». Серед іншого й 180 ліктів полотна (понад 105 метрів)⁴¹.

Доволі суттєву частку серед предметів крадіжок, згідно з аналізованими джерелами, становили збіжжя та продукти харчування. До останніх слід віднести: борошно, печений хліб, сало, масло, мед, горілку, цукор і сушені яблука. Ці продукти згадуються у 7 вироках, що становить 53,8% справ, які містять реєстри вкраденого. Наприклад, збіжжя фігурує у 3 справах. Злочинці, притягнуті до відповідальності, викрали 4 міхи пшениці, 2 міхи ячменю та по 1 міху жита й гречки⁴². Сюди також, очевидно, слід віднести й 2 мішки конопляного насіння. Один забрали з комори жителя с. Івашок Петра Слюсаря⁴³, а другий – з хати жителя с. Федорок Никифора Шквиренка⁴⁴.

Із продуктів харчування здобиччю злодіїв стали: 4,5 міхи борошна (3 житнього, 1,5 гречаного та 1 пшеничного⁴⁵), 10 шматків сала⁴⁶, 5,5 відер меду⁴⁷, по 0,5 пуду коров'ячого масла⁴⁸ й цукру⁴⁹, близько 6 літрів горілки⁵⁰ та 2 зв'язки сушених яблук⁵¹.

Найбажанішою здобиччю були, очевидно, гроші. Незначний у той час розвиток грошового обігу серед тої частини ранньомодерного соціуму, яка ставала зазвичай об'єктом нападів злочинців – посполиті, піддані, підсусідки й козаки, призвела до того, що їхні суми здебільшого були незначними (див. табл. 3). Лише в тих випадках, коли об'єктами злочинів ставали предмети вищих верств, їх кількість могла бути великою.

Цінність грошей в тогочасному суспільстві засвідчує той факт, що позивачі вносили до реєстру викрадених речей навіть украй незначні суми – в кілька копійок. Як, наприклад, підданий бунчукового товариша Івана Кованьки, житель с. Федорок Никифор Швиденко, який записав 6 коп.⁵², чи мешканець с. Нижніх Млинів, козак Кирило Собакарь, який вніс до реєстру 20 коп.⁵³.

⁴¹ ЦДІАУК. Ф. 1726, оп. 1, спр. 22, арк. 181 зв. – 182.

⁴² Там само. Арк. 9 зв. – 16, 59 зв. – 70 зв., 94–102, 149 зв. – 154.

⁴³ Там само. Арк. 34.

⁴⁴ Там само. Арк. 150.

⁴⁵ Там само. Арк. 14, 61, 94 зв., 150.

⁴⁶ Там само. Арк. 50, 61, 94 зв., 150.

⁴⁷ Там само. Арк. 34, 94 зв., 199 зв.

⁴⁸ Там само. Арк. 94 зв.

⁴⁹ Там само. Арк. 49 зв.

⁵⁰ Там само. Арк. 49 зв., 199 зв.

⁵¹ Там само. Арк. 34.

⁵² Там само. Арк. 149 зв.

⁵³ Там само. Арк. 199 зв.

Таблиця 3

**Перелік викрадених грошових сум,
зафіксованих у кримінальних справах 1775 р.**

№ Справи	Сума грошей	Місце злочину	Соціальний стан жертви	К-ть злодіїв	Вид злочину
11	120 руб. (мідь, срібло, 1 золотий напівімперіал)	м. Полтава	купець	2	крадіжка
13	7 руб., 50 коп.	с. Івашки	підданий	2	крадіжка
15	102 малі червінці 34 імперіали (золото) 36 руб. (срібло) 340 руб. 7 мішків грошей (мідь)	Маєток біля сл. Іванівки, Ізюмська провінція	поміщик, капітан	17	розбій
16	7 руб. (срібло). 40 коп. (мідь)	с. Петровське	козак	3	крадіжка
31	16 руб. (срібло) 2 руб. 50 коп.	м-ко. Великі Будища	козак козак	2 3	крадіжка
39	1 руб.	с. Рибці	бунчуковий товариш	2	крадіжка
41	30 руб.	дорога	посполитий	2	розбій
48	98 руб. (мідь)	м. Полтава	козак	?	крадіжка
49	6 коп.	с. Федорки	підданий	4	розбій
59	1 руб. 20 коп.	с. Пушкарівка	підсусідок	4	розбій
66	20 коп.	с. Нижні Млини	козак	?	крадіжка
68	13 руб. (срібло)	хутір	підданий	1	крадіжка
70	1 руб. 12 руб. (срібло, мідь)	м. Полтава хутір	підданий ?	5 5	розбій, крадіжка

Як правило, гроші викрадали разом з іншими речами. Вони фіксуються поміж іншого майна у 10 (76,9%) з 13 проаналізованих реєстрів. Лише у трьох випадках ішлося про викрадення винятково грошей. Зокрема, у справі № 11, що розглядалася в лютому, ішлося про викрадення в мешканця розкольницької слободи Зибкої Івана Драчова полтавськими жителями Іваном Куліченком та Іваном Довбишем 120 руб. «монети медной, между коими денгами в числе оних были денги сребной монети и один пятирублевой им-

періал патрети третього імператора»⁵⁴. Друга справа (№ 48), яку судді розглядали в червні, стосувалася крадіжки у полтавського козака Семена Богомаза «в доме его з жилой комнаты лежащих денег монеты медной в трех капишках девяносто восемь рублей с половиною»⁵⁵. Утретє гроші згадувалися як окремий предмет крадіжки в жовтні 1775 р. (справа № 68). Тоді розслідувалася справа мешканця с. Нижні Млини Івана Ключника, який украв 13 руб. у Лук'яна Паська, мешканця одного з хуторів, що належали бунчуковому товаришу Федорові Левенцю⁵⁶. Щоправда, ця справа стосувалася не лише грошей, бо злодій заліз ще й у панський погріб, який був на тому ж хуторі, та прихопив там вулик із бджолами⁵⁷.

Як видно з таблиці 3, найбільше грошей забрали злодії з дому поміщика, відставного капітана Григорія Капустянського. Учасникам того резонансного розбійницького нападу⁵⁸ дісталась доволі значна сума. Якщо перерахувати всі захоплені монети на рублі навіть без 7 мішків мідних грошей, ліку яких допитані в Полтаві розбійники не знали⁵⁹, то виходить 1022 рублі. Попри те, що злочинців було аж 17 осіб, здобич виявилася значною – по 60 руб., не рахуючи мідних грошей та речей. Крадіжки й пограбування представників нижчих соціальних груп, як бачимо, не давали таких прибутків. Як свідчить наведена вище таблиця, у групі ризику також потенційно перебували купці чи особи, які займалися торгівлею. Так, уже згадуваний розкольник Іван Драчов мав при собі велику суму, бо був купцем⁶⁰, а пограбований на дорозі житель с. Комарівки посполитий Михайло Коробченко їхав купувати хліб у Слобідську губернію⁶¹.

⁵⁴ Там само. Арк. 25. Імперіали та на півімперіали – російські золоті монети, які стали чеканити з 1755 р. Свою назву отримали від того, що мали напис «имперская российская монета». Імперіали мали номінал 10 рублів і дорівнювали 10 срібним рублям. Виготовлялися вони з золота 900/1000 проби й важили 2 69/36 зол. Напівімперіали (полуимперіали) мали номінал 5 рублів, виготовлялися з золота 88 проби й важили 1 90/96 зол. (Див.: *Спасский И. Г.* Русская монетная система. Л., 1970. С. 213–216.)

⁵⁵ Там само. Арк. 145 зв.

⁵⁶ Тут і далі йдеться про Федора Івановича Левенця (1719–†?), бунчукового товариша з 1750 р., підкоморія Полтавського повіту з 1763 р., надвірний радник з 1788 р. (Див.: *Модзалевський В.Л.* Малоросійський родословник. Т. III: Л–О. К., 1912. С. 51–52).

⁵⁷ Там само. Арк. 206–206 зв.

⁵⁸ Показово, що у збірнику документів «Гайдамацький рух на Україні в XVIII ст.», виданому 1970 р., учасників цього розбою названо гайдамаками (Див.: *Гайдамацький рух на Україні в XVIII ст.* К., 1970. С. 558–559).

⁵⁹ ЦДАУК. Ф. 1726, оп. 1, спр. 22, арк. 49.

⁶⁰ Там само. Арк. 32 зв.

⁶¹ Там само. Арк. 120.

Доволі часто здобиччю крадіїв ставали предмети, вироблені з дорогоцінних металів і прикраси. Це були: посуд, підсвічники, сережки, персні, намисто, кольорові стрічки тощо. Найбільше коштовностей було серед предметів, викрадених у поміщика Капустянського: «перстней два золотих с камушками, золотие серги, чайник, щипци, сахарницю, ложки малие и болюшая одна чайних ложечек, четыре стакани, рожок детской один, кои все вещи были серебряные»⁶². Дві срібні чарки забрали крадії у вищезгаданого Кирила Собакаря⁶³. Намисто значиться серед викрадених речей тричі, а кольорові стрічки двічі. Найбільше стрічок було вкрадено з крамниці вищезгаданого військового товариша Івана Мартинова. Ймовірно, він спеціалізувався на торгівлі коштовними тканинами, нитками й стрічками⁶⁴.

Серед інших викрадених речей у реєстрах згадуються: кінська зброя, реманент, предмети домашнього вжитку, а також зброя. Дослідники вважають, що вона завжди мала для злодіїв велику цінність⁶⁵. У 1775 р. зброя зустрічається лише у двох справах, № 15, де йшлося серед іншого й про напад на маєток капітана Капустянського, й у справі № 70. У капітана розбійники забрали келеп, 2 пістолети й 2 рушниці⁶⁶, а в реєстрах останньої згадувалися 2 пістолети й шабля⁶⁷.

Розбої. Інколи заволодіння чужим майном відбувалося у формі розбою, тобто нападу з метою пограбування, який супроводжується погрозами, насильством, убивством і т. ін.⁶⁸ У аналізованих тут протоколах згадується про 6 таких випадків. Це, перш за все, уже неодноразово згадуваний тут доволі зухвалий напад на маєток поміщика Григорія Капустянського в Ізюмській

⁶² Там само. Арк. 49.

⁶³ Там само. Арк. 199.

⁶⁴ Там само. Арк. 178 зв.

⁶⁵ *Szczocki S. Rozboje, rabunki i kradzieże...* S. 165.

⁶⁶ ЦДАУК. Ф. 1726, оп. 1, спр. 22, арк. 49 зв.

⁶⁷ Там само. Арк. 238 зв.

⁶⁸ Згідно з І. Малиновським, у Литовському Статуті «Разбоем называется посягательство на жизнь или здоровье с корыстною целью, совершённое в форме насильственного нападения на дороге» (Див.: Учение о преступлении по Литовскому Статуту. К., 1894. С. 134). Імперське законодавство XVIII ст. розглядало це поняття значно ширше, не обмежуючись лише нападами на дорозі (Див.: *Тальберг Д. Насильственное похищение имущества по Русскому праву (разбой и грабеж).* СПб., 1880. С. 109–112). Оскільки в проаналізованих у цьому дослідженні судових вироках розбоем називали ще й напади на маєтки та будинки, а при визначенні покарань поряд з Литовським Статутом використовували ще й закони Російської імперії, я послуговувався сучасним тлумаченням цього поняття, згідно з яким воно являє собою «напад з метою пограбування, що супроводжується погрозами, насильством, убивством і т. ін.» (Див.: Новий тлумачний словник української мови у 3-х томах. К., 2008. Т. 3: П–Я. С. 143).

провінції, учасниками якого були фігуранти двох інших справ, що розглядалася Полтавським гродським судом, Михайло Омельченко та Лазар Усенко⁶⁹. У формі розбою відбувалися пограбування Максима Кичатого, який пас коней в урочищі під с. Диканькою⁷⁰, і жителя с. Комарівки Донецького пікінерського полку Михайла Коробченка, на дорозі, коли він їхав до Слобідської губернії, щоб купити хліба⁷¹. Розбійними були також напади на будинки: Никифора Шквиренка в с. Федорках⁷², Самійла Зінченка під с. Пушкарівкою⁷³ та Сави Тищенка у м. Полтаві⁷⁴.

Від інших злочинів розбої відрізнялися більшим числом учасників, а також застосуванням насильства. Ймовірно, чисельність розбійників залежала від об'єкту, який планувалося пограбувати. Так, на маєток капітана Григорія Капустянського напало аж 17 осіб, 9 з яких, за свідченням колодника Михайла Омельченка, буди запорозькі козаки⁷⁵. В інших розглянутих тут випадках злодіїв було менше – на доми Самійла Зінченка й Сави Тищенка насакувало по 5 осіб, на хату Никифора Шквиренка й на Максима Китчатого – по 4, а в пограбуванні Михайла Коробченка брало участь лише 2 злодії.

Насильство застосовувалося в усіх розглянутих випадках. У кращому разі грабіжники обмежувалися лише зв'язуванням потерпілих. Так, вони вчинили під час пограбування Никифора Шквиренка: *«связав его и живую с ним в той хате невестку его Матрону и забрав все движивое их имене...»*⁷⁶, та Самійла Зінченка: *«связали его, жєну и брата его Харитона Зєнченка племянницу Параскевию и забрали все его имене бившое в хате»*⁷⁷.

В інших випадках події розгорталися більш драматично. Під час нападу на маєток Григорія Капустянського злодії поранили списом його малолітнього сина, а самого капітана били, вимагаючи віддати гроші⁷⁸. Вищезгаданого Максима Китисенка грабіжники сильно побили палицею, розбивши до самої кістки голову й переламавши руку⁷⁹. Пограбованого на дорозі

⁶⁹ ЦДІАУК. Ф. 1726, оп. 1, спр. 22, арк. 41–59 зв., 60–70 зв.

⁷⁰ Там само. Арк. 87–87 зв.

⁷¹ Там само. Арк. 120–12 зв.

⁷² Там само. Арк. 149 зв.

⁷³ Там само. Арк. 181.

⁷⁴ Там само. Арк. 254 зв.

⁷⁵ Там само. Арк. 48 зв.

⁷⁶ Там само. Арк. 149 зв.

⁷⁷ Там само. Арк. 181 зв.

⁷⁸ Там само. Арк. 49.

⁷⁹ Там само. Арк. 87.

Михайла Коробченка *«били немилосердно»*⁸⁰. Жорстоко бандити обійшлися і з Савою Тищенком та його дружиною. Їх зв'язали й нещадно били, вимагаючи грошей. Як свідчить виписка із квіта возного гродського суду Григорія Затеси: *«1-е. На Саве Тищенку от самих колен по голове, по спине и по бокам, выключая одно брюхо, увесь тиранско избит как бы плетью, на обоих руках многие побитые синію криваве знаки, по голове и по лицу во многих местах то ж син синію криваве знаки. Губа сподняя с левого боку как бы ножом разрезана. 2-е. На жене его тож, начав от колена, по шеи, по спине и по бокам, кроме брюха вся збита как бы плетью, на лице во многих местах побитие кривавие знаки, на левой руки синію кривавых знаков болиших четири, левой ноги бошого палца часть как би ножом отрезанно, под обоими глазами синее побитие»*⁸¹. На щастя, обоє залишились живими, хоча траплялися й випадки, коли нападники вбивали своїх жертв.

Злочини проти влади

«Безпашпорство». Імперська модернізація та викликане нею прагнення контролювати переміщення всіх категорій населення, перш за все платників податків, підданих і прикріплених до поміщиків селян, породили такий доволі поширений вид злочинів, як *«безпашпортный ход»* чи *«безпашпорство»*. Як видно з таблиці 1, їх частка була доволі суттєвою – 15,5%. Того року суд ухвалив 11 вироків у таких справах; було засуджено 13 осіб. Більшість із них мандрували у своїх буденних справах, забуваючи чи не думаючи про те, що треба мати посвідчення особи.

Люди йшли в пошуках роботи, зустрічі з родичами, купівлі необхідних речей на базарах і ярмарках тощо. Так, наприклад, Гапка Котлярка зі своєю донькою Горпиною прийшли з хутора, що знаходився біля с. Гожулів, *«с намерением чтоб где нибуд нанятся»*⁸²; мешканець сл. Лебедин Сумської провінції Сава Сіренко був затриманий і відданий до суду, коли повертався з рідного с. Чернечини, в якому провідував матір⁸³, а Влас Решитниченко приїхав із м-ка Омельника Миргородського полку до м-ка Великих Будищ *«для покупки себе овощи и продажи лошади»*⁸⁴.

Доволі часто серед затриманих були особи, що втікали від своїх власників, а інколи й справжні злочинці. Наприклад, Іван Волошенко, затриманий в Полтаві на базарі, куди він прийшов купити чоботи, виявився збіглим

⁸⁰ Там само. Арк. 121.

⁸¹ Там само. Арк. 251 зв.

⁸² Там само. Арк. 21 зв.

⁸³ Там само. Арк. 86 зв.

⁸⁴ Там само. Арк. 190 зв.

із с. Нижні Млини підданим підкоморія Федора Левенця⁸⁵. Так само в Полтаві під час ярмарку був затриманий житель с. Мачух Федір Демаш, який втік із володінь земського судді Григорія Сахновського⁸⁶. Були й інші подібні приклади, однак найколеритнішою є, на мою думку, історія «мандрів» уродженця с. Оксютинці Роменської сотні Лубенського полку Олексія Штеги. У свої 45 років він змінив, згідно з моїми підрахунками, щонайменше 20 місць проживання. При цьому до самого одруження Олексій жив разом з батьками. Провівши в наймах на одному місці 4 тижні, кілька місяців – зиму або літо, півроку, чи навіть рік-два, він переходив на інше, мандруючи таким чином кількома полками Гетьманщини, а також територією Війська Запорізького. Цікаво, що свої мандрівки Штега здійснював разом із дружиною й дітьми. Найдовше, 4 роки, Олексій жив у сл. Писарівці, що належала генеральному обозному Семенові Кочубею. Його тричі ловили, за-суджували «за безпаспортний ход» і відправляли до попереднього власника, але через якийсь час Штега знову втікав. Останній раз він був спійманий неподалік м. Полтави, в с. Терешках у шинку, де пив із невідомим йому чоловіком горілку⁸⁷.

Збіглим злодієм і розбійником виявився затриманий у с. Гинюківці Дем'ян Куліченко. Під час слідства з'ясувалося, що ще в травні 1767 р. він брав участь у розбійному нападі на подорожніх в урочищі Кобилячок. Один із них, мешканець с. Панасівки Миргородського полку Михайло Шпак помер від побоїв. Куліченкові тоді вдалося втекти й уникнути покарання. Однак, у грудні 1769 р. його затримали у шинку в с. Мачухах і відправили спершу в Полтавський гродський суд, а звідти в 1770 р. – у генеральний до м. Глухова. У квітні того ж року Дем'ян зумів утекти з-під варти й пішов на територію володінь Запорізької Січі. Через деякий час він осів у с. Комишеvasі, купив хату й одружився. У травні 1775 р., разом із дружиною Куліченко вирішив провідати своїх родичів, які жили в с. Гинюківці неподалік Полтави, де й був затриманий⁸⁸.

Упущення колодника. 27 травня суд розглядав справу про недбальство при супроводі до полкової канцелярії колодника Петра Зорницького, який утік з-під варти козака першої полкової сотні варти Семена Пазька. Зорницького затримали в м-ку Великі Будища, бо засумнівалися в автентичності пред'явлених ним документів («по сумнителству имеющихся в него билетов...»⁸⁹)

⁸⁵ Там само. Арк. 75.

⁸⁶ Там само. Арк. 106.

⁸⁷ Там само. Арк. 162–166.

⁸⁸ Там само. Арк. 107–110 зв.

⁸⁹ Там само. Арк. 84.

і вирішили відправити до полкової канцелярії. Великобудиські козаки передали затриманого в правління першої полкової сотні місцевому городничому Пуздерку⁹⁰. Останній доволі недбало поставився до виконання своїх обов'язків, та й взагалі повівся досить дивно. Він призначив для конвоювання колодника двох козаків – Семена Пазька та Петра Литовченка, а потім запросив їх разом з колодником до себе на обід, де всі разом пили горілку, куплену за арештантові гроші. Під час обіду один із конвоїрів, Петро Литовченко, так напився, що звалився із ніг. Тоді городничий наказав Семенові Пазьку самому вести заарештованого. Цікаво, що арештант їхав на коні, а конвоїр ішов пішки. Біля Шведської могили колодник пришпорив коня й утік.

Суд визнав винним у втечі колодника городничого Пуздерка. Однак, йому визначили відносно легке покарання, значно легше від тих, які, за даними Володимира Маслійчука, призначали за аналогічні злочини в Харківському намісництві⁹¹. Городничому наказали знайти втікача в тримісячний термін. Якщо б йому цього зробити не вдалося, а проти Петра Зорницького хтось висунув обвинувачення, то Пуздерко мав би задовольнити всі претензії постраждалого⁹².

Злочини проти особи

Убивства. Як уже зазначалося, одним із різновидів злочинів проти особи були вбивства. Для їх аналізу можна використати класифікацію польського дослідника Марціна Камлера, який розділив усі випадки на три групи: 1) ті, що трапилися в результаті бійки; 2) сплановані, навмисні вбивства; 3) скоєні під час розбійних нападів⁹³. Отже, з 5 справ, які розглядалися Полтавським гродським судом, під цю класифікацію підпадають лише три. З них два убивства трапилися в бійці й одне (подвійне) – під час розбійного нападу. Ще дві справи стосувалися непідтверджених підозр – «сумнений» в убивствах. Перша з них була порушена проти підсудка Самійла Білашевого і його дружини Марини, зятя та дочки посполитого Касьяна Майстренка, яких підозрювали в убивстві Марининої мачухи Ксенії. Жертву знайшла мертвою у власній хаті в с. Петрівці поблизу Полтави її сусідка. При огляді тіла померлої возним першої полкової сотні Яковом Швидким були виявлені «знаки, вся тварь синяя и все на ней тело синее ж», тож справу передали до гродського суду. Слідство підтвердило невинуватість підсудних. До того ж з'ясувалося, що небіжчиця тяжко хворіла⁹⁴.

⁹⁰ На жаль, ім'я городничого в протоколі не вказане.

⁹¹ Маслійчук В. Неповнолітні злочинці. С. 305–310.

⁹² ЦДАУК. Ф. 1726, оп. 1, спр. 22, арк. 84–86.

⁹⁴ Там само. Арк. 38 зв. – 41.

Ще одним підозрюваним у вбивстві, цього разу власної дружини, був мешканець Великих Будищ Іван Підгребельний. Чоловік сам знайшов свою дружину мертвою на долівці власної хати. Він стверджував, що причиною смерті була *«частая падучая болезнь, от чего она до умертвия своего болна находилась»*. Свідчення ж Іванової доньки Марії про те, *«что он вишепомянутую жену свою Пелагею удавил»*, через її неповноліття суд до уваги не взяв⁹⁵.

Убивства під час бійок зазвичай були результатами конфліктів, що, як правило, розпочиналися в шинках чи на вулиці. Підігріті горілкою відвідувачі досить легко розпочинали суперечки з будь-яких причин – через місце за столом, склянку оковитої, виграш чи програш у карти, сказані непристойні слова⁹⁶, чи, як у випадку з Мусієм Остапенком, через справжні або вигадані кривди. Трагедія сталася на хуторі полтавського полковника Андрія Горленка, що знаходився в *«урочище Коломаку близ села Черкащини»* 4 травня 1775 р.

Того вечора Мусій зі своїм братом Грицьком пили горілку в домі місцевого шинкаря Федора Рябка. Туди ж у пошуках свого малолітнього слуги нагодився місцевий житель Семен Попович, якого Мусій запросив до столу й пригостив горілкою. Коли ж через деякий час Попович зібрався йти, брати зупинили його *«и с них Мойсей Остапенко, ставши близ порога, говоря помянутому Поповичу: «Тако треба в тебе взять пару волов за то, что б не снимал с их детей серяков и овец не займал». На что скоро сказал Попович, яко он серяков с их детей не снимал и овец не займал, то он набраня Поповичу матерно вдарил его, Семена, первие по зубах кулаком, а потом как оной Мойсей, так и брат его реченний Грицко Остапенко, вфативши его за волоса, свалил с ног на землю, и сколько при том раз они Остапенки его кулаком вдарили, не ведает»*. Шинкар зупинив бійку, після чого Семен Попович пішов додому, а братів він *«попотчивал по одной чарке горелки»* й вярдав із хати⁹⁷.

Однак конфлікт на цьому не вичерпався. Розгніваний Семен прибіг додому, зізвав родичів та сусідів, закликав їх брати дрючки й бити Остапенків. Через це *«Мойсею Остапенку и смертное последовало убийство, хотя с них шурин Поповичов Иван показывает, что вдарил он Мойсея Остапенка один раз дручком по плечу»*⁹⁸.

Ще один конфлікт, який завершився убивством, стався в м-ку Великих Будищах 25 вересня. Сварка відбулася в середовищі місцевої молоді між

⁹⁵ Там само. Арк. 72 зв.

⁹⁶ Kamler M. Złoczyńcy... S. 254.

⁹⁷ ЦДАУК. Ф. 1726, оп. 1, спр. 22, арк. 130.

⁹⁸ Там само. Арк. 132.

15-літнім Іваном Рахненком, який того вечора вийшов із батьківського дому на вулицю «к бывшим тамо молодикам», та наймитом козака Григорія Демочки Іваном Балковим (на жаль, вік у джерелі не вказаний). Можна припустити, що причиною сварки став якийсь недолугий жарт, «спроба поглузувати зі слабшого для власного самоствердження»⁹⁹, характерні для підліткового середовища. Як сказано в матеріалах справи, Балковий з невідомої причини став ляяти Рахненка, за що той нібито спершу пхнув, а потім «вдарил его, Балкового, имеющуюсь в него руках палкою раз по шеи, а дважды по плечам»¹⁰⁰. Від цих побоїв Іван Балковий 1 жовтня помер. Однак возний із козаками при обстеженні тіла небіжчика виявили на ньому не три, а чотири «знаки» від ударів, один з яких був на голові¹⁰¹. Отже, Рахненко явно применшив силу, з якою бив Балкового.

Убивство козака Андрія Наталченка і його дружини Ганни, найжорстокіше з усіх розглянутих вище, сталося в ніч з 26 на 27 січня в результаті нападу розбійників на їх хутір, що знаходився в лісі поблизу с. Мачух. Огляд тіл убитих засвідчив: перед смертю Андрія з Ганною нещадно катували. Як сказано у вирoku, на їхніх тілах «по освидетельствованию хоружим Шостею при священнику и двух шляхтичах явились знаки: 1-е, в Андрея Наталченка голова вся порезанная и окривавленная; 2-е, шея с правого боку пополам перерезанная; 3-е, груди и чрево совсем огнем попеченное, так что и шкура поседалась и тело почернело. На жене его Анне: 1-е, голова вся побита и окривавленная; 2-е горло в двух местах перерезанное; 3-е, от грудей весь живот огнем попеченные; 4-е, на руках от перевязания до костей и огнем зженные знаки»¹⁰².

Причиною нападу розбійників на дім Андрія Натальченка були, очевидно, гроші, які він виручив за проданий ґрунт. Принаймні так впливає зі свідчень жительки с. Федорки Тетяни Сизенко, до якої небіжчиця Ганна приходила незадовго до загибелі. Вона розповідала, що за відсутності вдома чоловіка до неї на хутір прийшли житель того ж села Пилип, Хорешків зять, та Іван Скрипник, який жив на одному з хуторів біля р. Полузир'я. Ці двоє били Ганну й «мучили нещадно», вимагаючи грошей. Коли ж жінка заявила, що чоловік відніс їх до с. Мачухи, злочинці, забравши в неї майно, примусили під загрозою смерті присягнути, що вона не розповість про них нікому, навіть власному чоловікові¹⁰³. Ймовірно, через кілька днів розбійники повернулися й завершили розпочате.

⁹⁹ Маслійчук В. Неповнолітні злочинці... С. 257.

¹⁰⁰ ЦДАУК. Ф. 1726, оп. 1, спр. 22, арк. 143 зв.

¹⁰¹ Там само. Арк. 144 зв.

¹⁰² Там само. Арк. 194 зв.

¹⁰³ Там само. Арк. 95 зв.

Побиття. Побиття чи «окровавлення» капрала під час бійки трапилося увечері 17 квітня в шинку с. Супрунівки. Місцеві козаки, Іван Нечитайленко, Григорій Власенко й Антон Швець, прийшли туди випити горілки, зчинили шум та розбудили невідомого капрала, який спав на ліжку. Зав'язалася суперечка, що переросла в бійку: капрал став кидатися на своїх опонентів зі шпагою і розбив Івану Нечитайленку носа. Козаки шпагу відібрали, але при цьому капрал поранив нею сам себе в ногу. Супрунівські мешканці віднесли зброю сільському отаманові Трохиму Городчанінову, який вирішив сам втрутитися у конфлікт і прийшов до шинку. Отаман хотів з'ясувати особу капрала, але той нібито кинувся на Трохима з ножом. Ніж забрали, а нападника побили. Наступного дня, узявши із сотенної канцелярії супровідного листа, капрала відправили до військової частини, що знаходилася в с. Мильцях. Незабаром військове командування подало на козаків скаргу до суду. У свідченнях козаків виявили розбіжності, тож суд ухвалив покарати їх палками й відпустити¹⁰⁴.

Злочини проти моралі

Серед цього виду злочинів дві справи стосувалися перелюбу і по одній – двоєженства та ворожбитства. У перелюбі було звинувачено Уласа Козубенка, справу якого слухали 2 березня. Улас нібито звабив і підговорив утікати мешканку м. Полтави, удову Домаху Браїлчиху, в якій служив шинкарем. Коханців затримали в с. Супрунівці вночі 18 січня. Уласа відправили до гродського суду, а Домну, «дабы таких зазорних поведень воздержалась и обхождение имела постоянное», покарали. Однак під час розгляду справи з'ясувалося, що Улас з Домною вирішили побратися й направлялися в с. Шостаки до місцевого священика о. Пантелеймона для вінчання. Вони навіть мали письмовий дозвіл на укладення цього шлюбу, виданий полтавським протопопом о. Іваном Станіславським. До с. Супрунівки молодята заїхали, щоб зустрітися із проживаючою там Уласовою матір'ю «для свідання и просит дозволения ему, Власу, жениться»¹⁰⁵.

Удруге подібну справу слухали 22 червня. Цього разу факт перелюбу довели. Його чинив зі своєю невісткою Одаркою, дружиною рідного брата, мешканець с. Яківців козак Трофим В'язуненко. Коханці визнали свою провину і були засуджені до публічного покарання: «Трофима Вязуненка плети, а Дарию розгами, и по наказании обявав под смертною казнию, при суде подпискою, что впредь в таковом скверном деле обратятся не будут»¹⁰⁶.

¹⁰⁴ Там само. Арк. 72 зв. – 74 зв.

¹⁰⁵ Там само. Арк. 21–23.

¹⁰⁶ Там само. Арк. 110 зв. – 112.

По звинуваченню у двоєженстві 5 березня перед судом постав полтавський козак Іван Горбенко. Івана звинувачували в тому, що він покинув дружину з двома малими дітьми та одружився вдруге. Судді, вирішивши, що ця справа належить до компетенції духовного суду, ухвалили відправити козака разом із новою дружиною в Полтавську протопопію¹⁰⁷.

Найкоротшим з усіх вироків, записаних в аналізованій книзі, є вирок, винесений 27 квітня 1775 р. підданій Хрестовоздвиженського монастиря Гапці Явтухівні, яка «винилась» у ворожбитстві. На жаль, він не містить жодної інформації про обставини справи. Поставши перед судом, Гапка зізналась, що ворожить, допомагаючи виявити долю зниклих речей. Однак це, очевидно, була не єдина причина, з приводу якої жінку притягли до суду, бо, крім цього, вона ще й була «шатающаясь по многим местам и разным жительствовам». Суд ухвалив її висікти й віддати до монастиря для накладення епітимії¹⁰⁸.

Час, місце і спосіб скоєння злочинів

Згідно з нашими підрахунками, в аналізованих вироків містяться вказівки на час і місце скоєння 43 злочинів. Найбільше переступів припадає на ніч (25 злочинів, 58,1%), серед них найчастіше зустрічаються крадіжки – 18 випадків (72%)¹⁰⁹ – і розбої – 7 випадків (28%). Серед зацікавлень нічних крадіїв переважало майно – 13 (72,2%) випадків; тварин викрали лише 5 разів (27,8%). Ще 11 злочинів (25,6%) було скоєно увечері: 7 крадіжок (у 6 випадках це були тварини, на відміну від нічних крадіжок), 2 вбивства, одна бійка й один розбійний напад. Отже, основна маса злочинів припадала на темну частину доби.

Удень сталося лише 7 злочинів (16,3% від загальної кількості), з них 4 були крадіжки: двічі злодії викрадали худобу, в одному випадку – спечений хліб і ще в одному – хмиз. Два буханці хліба намагався вкрасти в одному з шинків м. Полтави мешканець с. Нижні Млини Влас Дикий, який у страсну п'ятницю вдень пив там горілку разом зі своїми односельцями. Його спіймали на гарячому й віддали до сотенного правління¹¹⁰.

Крадіжку в лісі хмизу, скоріш за все, можна було здійснити лише вдень. У його скоєнні син значкового товариша Федір Старицький звинуватив підданих свого брата, миргородського полкового обозного Василя Старицького

¹⁰⁷ Там само. Арк. 32 зв. – 33.

¹⁰⁸ Там само. Арк. 71 зв.

¹⁰⁹ Аналогічна ситуація фіксується і в Речі Посполитій, див.: *Szczoeki S. Rozboje, rabunki i kradzieże...* S. 144.

¹¹⁰ ЦДІАУК. Ф. 1726, оп. 1, спр. 22, арк. 81-81 зв.

– Григорія, Марка та Григорія Садовенків і Семена Кобзаренка, які за наказом пана нарубили 4 вози хмизу. У даному випадку йшлося, найімовірніше, не про крадіжку, а про суперечки між братами з приводу нерозділеної спадщини, тож гродський суд звільнив обвинувачених¹¹¹.

Так само вдень Гапка Явтухівна займалася ворожінням¹¹², а городничий Пуздерко з козаками, свідомо чи несвідомо, створили умови для втечі колодника¹¹³. Трохим і Одарка В'язуnenки також серед білого дня, «*по отлучки ее свекрухи мужа ее показаного Кондрата в Полтаву на торг*», чинили «*прелюбодеяние*»¹¹⁴.

Інформації про місце скоєння злочинів у аналізованому джерелі дещо більше, ніж про час – 47 випадків. Зібрана «статистика» вказує на те, що основна маса злочинів (57,5 %) здійснювалася в приміщеннях: хатах, коморах, лавках, стайнях, шинках тощо. У більшості випадків вони стосувалися майна, але інколи і тварин, як, наприклад, крадіжка коней зі стайні священника Павла Занковського в с. Жуки під Полтавою, що сталася в січні¹¹⁵.

Найчастіше, в 14 випадках (29,9%), у центрі уваги крадіїв опинялися комори, в яких, як видно з реєстрів вкраденого, мешканці Гетьманщини зберігали найрізноманітніші речі: збіжжя, борошно, одяг, тканини, кінську зброю, реманент, зброю, прикраси тощо. Другим за популярністю серед злочинців приміщенням були хати – 6 випадків (12,8%), а третім – шинки (3 випадки (6,4 %)). Злочини, що здійснювалися в хатах, так само, як і ті, що відбувалися в коморах, були пов'язані із заволодінням чужим майном. Згідно з вироками 1775 р., у хатах відбулося 3 розбої, 2 крадіжки й 1 вбивство.

Шинки як місця злочинів у проаналізованих вироках фігурували тричі. У них сталось дві бійки й одна крадіжка. Одна бійка, як пам'ятаємо, відбулася в с. Супрунівці між місцевими козаками й російським капралом¹¹⁶, а друга – в шинку на хуторі полковника Андрія Горленка між Семеном Поповичем та братами Остапенками¹¹⁷, що скінчилася вбивством одного з братів.

Слід зауважити, що шинки завжди були криміногенними місцями; саме там знайомились майбутні спілники, задумувались злочини, виготовлялися фальшивки, збувалось крадене, а інколи й переховувалися злочинці.

¹¹¹ Там само. Арк. 171зв. – 177 зв.

¹¹² Там само. Арк. 71 зв.

¹¹³ Там само. Арк. 84.

¹¹⁴ Там само. Арк. 111 зв. – 112.

¹¹⁵ Там само. Арк. 12 зв.

¹¹⁶ Там само. Арк. 72 зв. – 74 зв.

¹¹⁷ Там само. Арк. 130.

Зокрема, розбійницька ватага для нападу на маєток Капустянського почала організовуватися, коли більшість її учасників «пили в шинкарки, ему (Лазарю Усенку – Ю.В.) *незнаемой, горелку*»¹¹⁸. У шинку с. Байбаківки, що знаходилось на території Самарської паланки Запорозьких вольностей, Гордій Махненко зустрів «*великороссийской службы человека*», якого, «*потчивая горелкою, между разговорами просил о написании ему, Мохне, билета на пяти человек, на две повозки с лошадми в малороссийские и великороссийские города...*». У результаті домовленості цей чоловік, Никифор, який «*о прозвании и которого полку, не говорил*», і виготовив фальшивий паспорт для Гордія та його спільників¹¹⁹. Михайло Гаркуша, який обікрав секунд-майора Козельського, заплатив краденими речами шинкареві Максимові Гриньку за «*напой горелки*»¹²⁰. Семен Вершиненко і Матвій Дудник викрадені у великобудиського козака Романа Яценка «*вещи отнесли к шинкару сотника Великобудиского Павла Сулмины Макару Шевию*»¹²¹. У шинкаря Василя Савуна на хуторі Буцькому, що знаходився на р. Вільховій Говтві й належав військовому товаришу Петрові Цурці, переховувалися розбійники, які пограбували полтавського жителя Саву Тищенка¹²².

По одному разу місцями злочинів ставали крамниця, маєток та погріб. Останній належав козакові Лук'янові Паську й знаходився на його хуторі біля с. Нижні Млини. З нього підданий підкоморія Федора Левенця Іван Ключник викрав вулик із бджолами¹²³.

Коней та худобу крали, як правило, з пасовищ: на луках, леваді, степу, лісі, полі тощо (таких випадків було 11 (22,9%)). В одному випадку вночі з 15 на 16 травня було викрадено трьох коней з двору в м. Полтаві, де квартирував житель російського м. Білгорода, відставний сержант Ізот Шеховцов, було викрадено троє його коней¹²⁴. Також маємо крадіжку двох волів із загороди козаком другої полкової сотні Яковом Киселем у мешканця с. Івашок Якова Шаля в лютому того року, на всеїдному тижні¹²⁵.

Доволі криміногенним місцем, особливо в темну частину доби, були вулиці. На них, як пам'ятаємо, сталося два вбивства, Івана Балкового та Мусія Остапенка. Усього ж у вироках 1775 р. ішлося про 3 злочини, скоєні на вулицях. Третім злочином було ворожбитство, про яке йшлося вище.

¹¹⁸ Там само. Арк. 64.

¹¹⁹ Там само. Арк. 229 зв. – 230.

¹²⁰ Там само. Арк. 19 зв.

¹²¹ Там само. Арк. 94 зв.

¹²² Там само. Арк. 211.

¹²³ Там само. Арк. 206 зв.

¹²⁴ Там само. Арк. 137 зв. – 138.

¹²⁵ Там само. Арк. 160 зв.

Три злочини відбулися в урочищах, доволі зручному місці для розбійницьких нападів, бо, зазвичай, вони були вкриті лісом, де жертву легко можна було заскочити зненацька. Таких нападів відбулося два: на мешканців с. Панасівки в урочищі Кобилячок та на Максима Китчатого в урочищі під с. Диканькою. Третій злочин також був пов'язаний з лісом, але, як згадано вище, з вирубкою в ньому хмизу підданими Василя Старицького.

Ще одним місцем злочину, зафіксованим у протоколах лише один раз, була дорога біля с. Федорівки, де пограбували вищезгаданого Михайла Коробченка. Взагалі дороги, особливо лісові, вважалися зручними місцями для розбійницьких нападів¹²⁶. Наприклад, саме на лісовій дорозі під час поїздки на ярмарок до м. Харкова у вересні 1767 р. був пограбований полтавський аптекар Георгій Там. Поблизу м-ка Люботина в лісі на нього напало троє розбійників: *«сидящего его в коляски один с них вдарив в голову копьем и разбил до кости. Другие ж и тот, которой копем голову пробил, втащив его с коляски и привязав в одном халату к дереву, а потом забрав лошадей с коляскою и все в оной бившии денги и вещи (о чем сложен реестр), неведомо куда с собой увезли»*¹²⁷.

Підготовка й здійснення злочинів

Слід також зауважити, що усі зафіксовані в аналізованій книзі злочини можна умовно розділити на спонтанні й сплановані. До перших належали ті, які здійснювалися випадково, коли рішення про їхнє скоєння приймалися спонтанно, або ж вони ставалися в результаті неусвідомлених дій. До таких злочинів слід, очевидно, віднести крадіжку Власом Диким у шинку хліба. Імовірно, прийшовши туди пити горілку, він навряд чи планував крадіжку; рішення виникло лише *«по отлучки шинкаря в другую хату»*¹²⁸. Так само спонтанно вирішив украсти корову й Зіновій Штепенко, який, *«напившись допяна горелки»*, йшов через село Головач на свій хутір. Тим більше, що він навіть не пам'ятав факту крадіжки¹²⁹. Очевидно також, що неспланованими, тобто ненавмисними були й убивства Івана Балкового та Мусія Остапенка.

Однак більшість злочинів здійснювалась в результаті певних спланованих дій. Вони були необхідні для того, щоб подолати перешкоди, які стояли на шляху до заволодіння здобиччю. Як видно з матеріалів справ, майже всі

¹²⁶ Kamler M. Złoczyńcy... S. 97.

¹²⁷ ЦДІАУК. Ф. 763, оп. 1, спр. 242, арк. 6 зв.

¹²⁸ Там само. Ф. 1726, оп. 1, спр. 22, арк. 81 зв.

¹²⁹ Там само. Арк. 23 зв.

комори, до яких хотіли потрапити крадії, зачинялися на замки. Лише у двох випадках вказується, що вони були незамкнені. Одну обікрав на хуторі в козака Лукьяна Паська злодій Іван Ключник¹³⁰, а іншу, у дворі мешканця с. Івашок Василя Гринька, обібрали Кирило Пунченко та Кузьма Маценко¹³¹.

Отже, для того, щоб заволодіти чужим майном, викрадачам у більшості випадків потрібно було ліквідувати перешкоду у вигляді замка. Для цього застосовували кілька способів. По-перше, найпростішим варіантом, який, однак, одразу кидався у вічі, було відбивання чи відкручування замка. Для цього застосовували залізні й дерев'яні пристрої. Так, із 6 випадків зривання замка один раз його відкрутили залізним свердлом¹³², 2 рази палицею¹³³, 1 раз дубовим шворнем¹³⁴ і 2 рази інструмент не вказували¹³⁵.

Так само 6 разів замок відкривали: 5 разів використовували ключ¹³⁶ і 1 раз «*шло закривленное*»¹³⁷. Тогочасні запори були менш захищеними, ніж сучасні, тож один і той же ключ часто міг підходити до різних замків. Це суттєво полегшувало справу, адже потрібно було мати ключ від подібного, а не конкретного замка. Матеріали аналізованих справ значною мірою підтверджують цю гіпотезу. Так, наприклад, ідучи красти гроші, сховані купцем Іваном Драчовим, злодій Іван Куляченко взяв «*от имеючегось в него подобного, как в комори, где денги намеренные были воровать, замка ключ (подкресления тут і далі мос – Ю.В.)*»¹³⁸. Подібним чином діяв Дорош Скидан, плануючи відкрити замок на коморі козака Павла Дмитренка в с. Петрівці: «*взятих с них Дорошом в доме хозяина его Леванжевского*¹³⁹ *от комори ж его, Леванжевского, ключем отомкнул в комори двери*»¹⁴⁰. Залізний ключ під час пограбування двох комор брав із

¹³⁰ Там само. Арк. 206 зв.

¹³¹ Там само. Арк. 33 зв. – 34.

¹³² Там само. Арк. 12.

¹³³ Там само. Арк. 33 зв., 34.

¹³⁴ Там само. Арк. 238.

¹³⁵ Там само. Арк. 41, 178.

¹³⁶ Там само. Арк. 27.

¹³⁷ Там само.

¹³⁸ Там само.

¹³⁹ Очевидно, йдеться про значкового товариша Трохима Левандовського (1732–?), який свого часу був сотенним хорунжим. (Див.: *Кривошея В.В.* Козацька старшин Гетьманщини. Енциклопедія. К., 2010. С. 462).

¹⁴⁰ ЦДІАУК. Ф. 1726, оп. 1, спр. 22, арк. 61 зв.

собою крадій Семен Вершиненко¹⁴¹, а Іван Павелко обікрав комору в козака Олексія Олефіренка за допомогою дерев'яного¹⁴².

Відсутність ключа чи якісь інші причини примушували злодіїв вдаватися і до інших методів, таких, як підкоп. Наприклад, невідомі злочинці, які викрали в полтавського козака Семена Богомаза з хати гроші, зробили це, *«прокопав под комнатою подвалину»*¹⁴³. Так само вчинили й ті *«неведомые вори»*, що підкопались під комору козака Кирила Собакаря в с. Нижні Млини¹⁴⁴.

Одного разу на хуторі поблизу слободи Гупалівки певну проблему крадіям – Грицькові Костирці, Гордію Махненку й Андрію Гострому – створили дворові пси. Однак вони успішно впоралися з цією перешкодою: *«он, Костирка, в ворота манил хлебом собак, а Мохна іс Острим, пошедши поза огородами, влезши чрез огород в двор и в состоящей близ хати комори, Острий имевшимся в него дубовим шворнем висящій небольшою замок открутив, ввойшли в комору и имевшуюсь тамо скриню взявши внесли в огород и, открутивши в одной завеси сокирою, побрали как сискавшоеся в ней, так и в комори, имущество»*¹⁴⁵.

Якщо на злочин їхали кіньми, то залишали їх на певній відстані, інколи доручали їх стерегти комусь із учасників, а безпосередньо до місця йшли пішки. Так, вищеназвані крадії, коли під'їхали до хутора, залишили коней з возом неподалік¹⁴⁶. Злодії, які крали коней у священника Павла Занковського в с. Жуках, під'їхавши до села, сані з кіньми поставили в лісі, *«а сами пешком пошли»*¹⁴⁷. За селом лишили своїх коней з возами й бандити, які напали на маєток Григорія Капустянського¹⁴⁸. Під час обкрадання комори в козака Павла Дмитренка один зі злодіїв, Кирило Глущенко, залишався з кіньми¹⁴⁹. Так само біля коней знаходився й Хома Собакаренко в той час, коли інші члени банди здійснювали розбійницький напад на Максима Кичатого¹⁵⁰.

¹⁴¹ Там само. Арк. 94 зв., 96.

¹⁴² Там само. Арк. 97.

¹⁴³ Там само. Арк. 145 зв.

¹⁴⁴ Там само. Арк. 199.

¹⁴⁵ Там само. Арк. 238.

¹⁴⁶ Там само.

¹⁴⁷ Там само. Арк. 12 зв.

¹⁴⁸ Там само. Арк. 64 зв.

¹⁴⁹ Там само. Арк. 61 зв.

¹⁵⁰ Там само. Арк. 88.

Розбійні напади потребували ретельнішої підготовки й більшого числа учасників. Щоправда, траплялися випадки, коли вони відбувалися й відносно спонтанно. Учасник розбою на Говтвянському тракті у травні 1767 р. Дем'ян Куліченко (Шульженко) свідчив: «*Поехали в четырех дво одноконными повозками, одною Шульженка, а другою оного Петра, чтоб где случится кого ограбить на пути*»¹⁵¹. Тобто конкретний злочин, який стався тоді в урочищі Кобилячок, попередньо не планувався.

Резонансний набіг на маєток Григорія Капустянського планувався не один день. Один із його учасників, Михайло Омельченко, на допиті в суді свідчив, що ще в жовтні 1774 р. він їздив «*в оное село для разведывания*»¹⁵². Згідно зі свідченнями іншого затриманого в м. Полтаві – Лазаря Усенка, безпосередня підготовка розпочалася 6 грудня 1774 р. у м-ку Кам'янці, що належало до володінь Запорізької Січі, коли вони з приятелями «*пили в шинкарки взагалі горелку*»¹⁵³. Саме там уперше, ймовірно, і було розроблено план цього наскоку. Домовившись, «*согласившись с Запорожскими козаками тамо тогда бывшими*», Макаром Перебийносом, Степаном Неживим, Якимом Наливайченком, Іваном Штригалем і Микитою Білим, а також з мешканцем м-ка Самари Лазарем Усенком, жителем Протовчанської слободи Тихоном Малим і двома полтавцями, Яковом Чернявським і Яковом Мисиренком, разом відправились до м-ка Самари, де до них приєдналося ще семеро осіб. Потім усі разом вони поїхали в зимівник козака Леушківського куреня Макара Перебийноса на р. Вовчій¹⁵⁴. Там вони, «*вооружа себе ружьями, пистолетами и пеками*»¹⁵⁵, через три дні, у ніч із 17 на 18 грудня, поїхали в маєток жертви¹⁵⁶. Отже, як бачимо, напад був підготовлений.

Спланованим виглядає й напад на будинок підсусідка Сави Тищенка в м. Полтаві, на Кобищанах, який здійснила розбійницька банда під керівництвом Андрія Гострого. Усі 5 членів банди були не місцевими, а мешканцями різних містечок, що знаходилися на території вольностей Запорізької Січі. Отже, місто знали погано. У виборі жертви їм допомагав місцевий підсусідок Михайло Швець, який мав із цього власний інтерес: «*с таким разсужденім, что если они его, Тищенка, обворуют, не будет он там жить, а ему де, Шевцю, тогда свободо будет, вышедши от Багинской,*

¹⁵¹ Там само. Арк. 108.

¹⁵² Там само. Арк. 47 зв.

¹⁵³ Там само. Арк. 64.

¹⁵⁴ Йдеться про ліву притоку р. Самари.

¹⁵⁵ ЦДІАУК. Ф. 1726, оп. 1, спр. 22, арк. 64 зв.

¹⁵⁶ Там само. Арк. 48 зв.

ввойти в хату и жить в ней, в якую он, Швец, и прежде того хотел войти жить»¹⁵⁷. Він переконав злодіїв, що Сава Тищенко має велику суму грошей – 150 руб¹⁵⁸, що нібито залишив йому померлий брат.

Готуючи пограбування, злочинці двічі приїздили в Полтаву – 29 серпня й 2 вересня 1775 р. Вони зупинялись під містом, «по Мачуской дороге противу ветряних млинов в долине», і двоє з них ходили до міста. Очевидно, у такий спосіб легше було залишатись у місті відносно непомітними, бо чоловіча компанія на возі могла швидше привернути увагу. Імовірно, в один із таких приходів зловмисники роздивилися всі підходи до будинку жертви, бо, згідно зі свідченнями спійманих членів банди, вони досить вільно пройшли до будинку під час пограбування – уночі з 2 на 3 вересня. Про підготовку до злочину свідчить і той факт, що Андрій Гострий узяв із собою гніт, щоб мати можливість запалити світло¹⁵⁹.

Певною проблемою, яку доводилось вирішувати в ході розбійних нападів, якщо вони траплялися в населених пунктах, було потрапляння в будинки. У хати на хуторах, або ті, що стояли осібно в селах, вдертися було набагато простіше. У містах важливо було не наробити передчасного галасу.

Ось як відбувалося пограбування Григорія Капустянського: «за приходом в тот его дом первее людей Капустянского в людской избе перевязали и, приставя караул, пришли к покоям его близ спалне. Там же, разламав двери, вошли в покой и там, взявши его, Капустянского, жену и людей, заперли в походной погреб. Причем с них Тихон Малій, будучи на карауле в сенешних дверей, копем подколол его, Капустянского, сына малолетного. А потом, взявши с погреба, его, Капустянского, били, допрашивая денег, и опять отвели в погреб...»¹⁶⁰. Отже, у даному випадку слуг позв'язували, а двері просто вибили. Нападникам не йшлося про збереження тиші. Крім зв'язування, яке було присутнє у більшості пограбувань, злодії, як бачимо з тексту, застосували ще один поширений серед розбійників метод – тортури.

У тих випадках, коли потрапити в хату хотіли без зайвого шуму, вдавалися до різних хитрощів. Перш за все, намагалися виманити з хати господаря. Так, наприклад, для того, щоб потрапити в дім до Никифора Шкваренка, злодії під виглядом подорожніх просилися переночувати, а коли їх впустили, кинулись зв'язувати домашніх і виносити майно¹⁶¹. У Самійла Зінченка грабіжники спершу тихцем вивели з двору коня, а потім стали

¹⁵⁷ Там само. Арк. 248 зв.

¹⁵⁸ Там само. Арк. 228 зв.

¹⁵⁹ Там само. Арк. 227 зв. – 228.

¹⁶⁰ Там само. Арк. 64 зв.

¹⁶¹ Там само. Арк. 149 зв.

кликати господаря. Самійло, побачивши свою тварину в руках незнайомця, кинувся віднімати, залишивши двері відчиненими. У цей момент, *«набегши пешо из-за сений его Зенченка хати, неизвестные ему четыре человека солдат, в яком числе бил и один малороссіянин»*, позв'язували його рідних, а потім і його, та забрали майно¹⁶².

До хати Сави Тищенка злочинці залізли, *«проломав на причелку хатнем доску, оставили его, Мохну и Котляра, на окнах для караулу, а сами Острий, Таран и Костирка перелез через гореще хатнее и викресав огню, зажегши имевшойся в Остроого холстяной гнот, серою напоенной, ввошли в хату...»*¹⁶³. Потім вони зв'язали господарів і катували їх, вимагаючи неіснуючі гроші, про які їм розказав Михайло Швець. Коли ж тортури нічого не дали, вони забрали все майно зі скрині.

Злочинці

Аналізовані документи містять також, хоча й не завжди, повну інформацію про злочинців. Згідно з нашими підрахунками, до суду того ж року притягнули 107 осіб, переважно чоловіків – 92,5 % (99 осіб). Жінки становили лише 7,5% – 8 осіб. Як видається, їхня частка серед злочинців Гетьманщини була традиційно невисока. За інформацією екстракту, поданого до Генеральної військової канцелярії в 1751 р., у секвестрах усіх 10 полків тоді знаходилося 347 в'язнів. Серед них було лише 42 жінки – 12,1%¹⁶⁴. Імовірно, що незначна їхня частка серед злочинців була характерна для ранньомодерного суспільстві взагалі. Принаймні, доволі низький відсоток жінок у злочинному середовищі констатують також польські й англійські дослідники. Так, Славомір Щоцький зауважує, що жінки лише зрідка опинялися на лаві підсудних і то лише через дрібні крадіжки у сусідів¹⁶⁵. Незначний відсоток жінок – лише 12,7%, був і серед злочинців польських міст¹⁶⁶. У тогочасній Англії серед звинувачених у насильстві частка жінок становила 19,2%¹⁶⁷.

За соціальною належністю, яка, до речі, була вказана лише відносно 90 осіб, найбільша частка притягнутих до суду – 50% (45 осіб) – припадала

¹⁶² Там само. Арк. 181 зв.

¹⁶³ Там само. Арк. 228.

¹⁶⁴ Підраховано за: ЦДАУК. Ф. 51, оп. 3, спр. 10899, арк. 1–116.

¹⁶⁵ *Szczocki S. Rozboje, rabunki i kradzieże...* S. 148.

¹⁶⁶ *Kamler M. Złoczyńcy...* S. 25.

¹⁶⁷ *Garthine Walker. Crime, Gender; and Social Order in Early Modern England.* New York, 2003. P. 25.

на вихідців із козацького стану. Другу за чисельністю групу – 25, 6% (23 особи) – становили піддані, а третю – посполиті, 21,1% (19 осіб). На інших трьох особах (3,3%) зупинимося окремо: серед них – гусарський син Семен Китисенко (його батько був «грузинської нації» і служив свого часу вахмістром Грузинського гусарському полку¹⁶⁸); Федір Шош був сином купця¹⁶⁹, а Сергій Краснопевцов сином однодворця, чоловіком «великоросийской породы»¹⁷⁰.

Щоправда, слід зауважити – визначення соціальної належності злочинців, особливо професійних, є доволі умовною. Тут, на мою думку, слід погодитися із зауваженням Марціна Камлера про те, що при соціальному маркуванні злочинців варто говорити радше про походження¹⁷¹, а не про належність до якоїсь великої групи. Чи можна, наприклад, уважати козаками осіб, які вели спосіб життя, невластивий представникам цього стану? Як видно з протоколів допитів, Михайло Гаркуша, Іван Куліченко та Олексій Штега народилися в козацьких сім'ях. Так, Михайло Гаркуша походив із м-ка Ковалівки Гадяцького полку. Залишившись сиротою «в малолетстві», Михайло перші вісім років сирітства жив у свого рідного дядька. Згодом він поїхав з одним із односельців за рибою до Великого Лугу, де й залишився. Там він знаходився «в услужении у разных Запорожских козак». У 1774 р. Михайло прийшов до Полтави, «чтоб где случится найматься в годовую службу». Роботу він знайшов у секунд-майора Якова Козельського, у маєтку якого – с. Козельщині – й жив до арешту¹⁷². Іван Куліченко, який народився в с. Івашках, так само рано втратив батька: «Остался от него в сущем малолетстве так, что и оного отца своего не помнит». Спершу хлопця виховувала мати, а з 12 років він пішов до м. Полтави навчатися шевському ремеслу. Згодом Іван став працювати за наймом у різних шевців і власників¹⁷³. Олексій Штега, який до одруження хоч і жив із батьками в с. Оксютенцях Лубенського полку, решту часу провів, як пам'ятаємо, наймитуючи у різних власників¹⁷⁴. Отже, як бачимо, більшу частину свого життя ці люди наймитували, а тому вважати їх козаками, очевидно, не слід.

¹⁶⁸ ЦДІАУК. Ф. 1726, оп. 1, спр. 22, арк. 3.

¹⁶⁹ Там само. Арк. 98 зв.

¹⁷⁰ Там само. Арк. 191.

¹⁷¹ Kamler M. Złoczyńcy... S. 26-27.

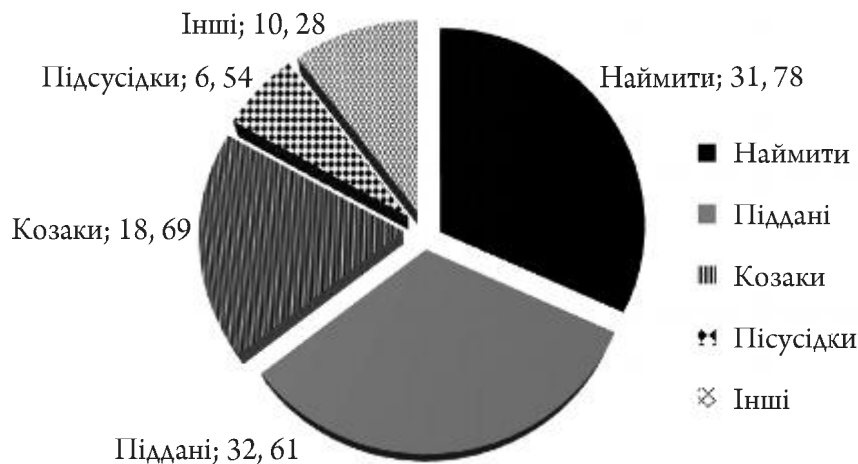
¹⁷² ЦДІАУК. Ф. 1726, оп. 1, спр. 22, арк. 16 зв.

¹⁷³ Там само. Арк. 26 зв.

¹⁷⁴ Там само. Арк. 162 зв. – 166.

Якщо ж ретельніше придивитися до занять притягнених до суду, (див. малюнок. 1), то виходить, що найбільшу частку серед них становлять піддані (35 осіб (32,71%)) і наймити (34 (31,78%)). Разом ці дві групи складають більшість – 69 осіб, або 64,49%.

Мал. 1. Криміногенні групи

Очевидно, саме з середовища підданих виходила основна маса злочинців. Як видно з протоколів допитів, частина з них у результаті життєвих і соціальних катаклізмів пережили зниження свого суспільного становища, тобто козачі діти вимушені були йти у найми чи потрапляли у підданство до заможніших осіб. Дехто опановував ремісничі професії, але це не завжди допомагало виправити становище. Руйнування старої соціальної структури й формування нової внаслідок тих трансформаційних змін, які переживала Гетьманщина у другій половині XVIII ст., сприяли поширенню злочинності серед найменш заможних суспільних груп.

Ще одну велику групу злочинців становили особи, які на момент притягнення до суду належали до найбільшої соціальної категорії Гетьманщини – козаків (20 осіб (18,69%)). Щоправда, справжніх злочинців серед них виявилось не так багато. Як свідчить джерело, провина сімох із них не була доведена, чотирьох засудили за подружню зраду, троє побилися в шинку, один виявив недбальство при конвоюванні колодника, один притягувався за «безпашпортний хід», а ще один у стані сильного сп'яніння украв корову. Молодий козак Григорій Гелеверенко серед інших, брав участь у викраденні і забитті бика, що належав мешканцеві м-ка Великих Будищ Василеві Бортнику¹⁷⁵. Найсерйозніші злочини, очевидно, здійснили козаки Мирон Коваленко та Пилип Проценко. Спочатку вони спільно з по-

¹⁷⁵ Там само. Арк. 209.

сполитим Кузьмою Маценком викрали у козака Івана Строгала в с. Горбанівці з погребя 4 вулики з бджолами, а потім Проценко з Маценком та наймитом Яковом Пунькою обікрали в с. Івашках комору шинкаря Федора¹⁷⁶.

Нечисельну групу залежного населення – 7 осіб (6,54%) – становили підсусідки. Серед віднесених мною до категорії «інших» (11 осіб (10,28%)) були представники різних мікрогруп тогочасного соціуму – троє посполитих, троє шинкарів, два бурлаки з Азовського моря, по одному – гусарський син, купець і сільський отаман. Останній, Григорій Воскобойник, отаман с. Горбанівки, був єдиним за увесь досліджуваний рік представником соціальної верхівки, притягненим до суду. Його бездоказово «оговорив» у переховуванні крадених коней і речей злодій Іван Недовесенко¹⁷⁷.

Вік злочинців далеко не завжди фіксувався, імовірно, лише у випадках ухвалення вироку. Серед злочинців, для яких ці дані існують, переважали представники активних вікових груп: 20-29 років – 43,5% (37 осіб) та 30-39 – 28,2% (24 особи). Суттєву частку 17,6% (15 осіб) становили особи у віці 40-49 років. Однак відносно молодих, 15-19 років, і старших 50 років серед притягнутих до кримінальної відповідальності виявилось небагато – відповідно 6% (5 осіб) та 4,7% (4 особи). Наймолодшим злочинцем був Іван Рахненко – 15 років¹⁷⁸, засуджений за вбивство, найстаршим – 60 років, Влас Решетниченко, покараний за «безпапортный ход»¹⁷⁹.

Певну частину серед засуджених осіб становили професійні злодії. Уважається, що під це означення підпадають ті індивіди, які свідомо вибрали злочинний спосіб здобуття матеріальних благ¹⁸⁰. Марцін Камлер також зауважує, що професійні злочинці жили з крадіжок чи розбоїв, не працювали задля заробітку, а якщо й наймалися на роботу, то лише тимчасову, яку незабаром кидали. Досить часто вони обкрадали тих господарів, у яких працювали¹⁸¹.

Найкраще під таке визначення серед «полтавських» злодіїв, очевидно, підпадає вищезгаданий колодник Лазар Усенко. Він народився у м-ку Богородицькому «ведомства Запорожских дач» в родині посполитого. Згодом родина перейшла до м-ка Старий Кодак. Коли Лазареві виповнилося 18 років, помер батько, і вони з матір'ю переселилися до слободи Новосе-

¹⁷⁶ Там само. Арк. 34 зв. – 35.

¹⁷⁷ Там само. Арк. 79 зв. – 80 зв.

¹⁷⁸ ЦДІАУК. Ф. 1726, оп. 1, спр. 22, арк. 425 зв.

¹⁷⁹ Там само. Арк. 190.

¹⁸⁰ Гуров А. Профессиональная преступность. Художественно-публицистическое эссе // <www.lib.rus.ec/b/96817/read#t24>

¹⁸¹ Kamler M. Złoczyńcy... S. 45.

лиці. Через три роки померла й мати, тож Лазар став наймитувати в місцевого мешканця Федора Колесника. Під час великого посту 1771 р. до слободи нагодився Лазарів дядько Тимофій Москаленко, який забрав хлопця до себе – у м-ко Коломак Ахтирської провінції. Проживши з півроку в дядька, до кінця листопада, Лазар пішов у слободу Жадківку, що знаходилась неподалік м. Полтави, до свого двоюрідного брата Іллі Шевця. У нього хлопець прожив понад рік, до січня 1773 р. Відтоді й до арешту, наприкінці лютого 1775 р., життя Лазаря Усенка складалося майже виключно з крадіжок, розбоїв, втеч і арештів. Першу свою крадіжку він здійснив зі своїм двоюрідним братом Іллею Шевцем 9 січня 1773 р., викравши в місцевого мешканця Семена Динника ворону кобилу з лошам. Удало збувши вкрадене, злодії не заспокоїлись і уже вночі 14 січня, змовившись зі ще одним мешканцем слободи Новоселиці – Лук'яном Сабгайдою, обікрали комору у священика с. Ковалівки Василя Несвіта. Через три дні Лазаря заарештували й відправили до Полтавського гродського суду. Після ухвалення вироку й покарання його відпустили. Кара, ймовірно, була не дуже суворою, враховуючи, що це був його перший злочин. Можливо, хлопця висікли батогами привселюдно в базарний день.

Опинившись на волі, Лазар знову повернувся до слободи Жадківки, де тиждень мешкав у свого знайомого Івана Свергуна. Потім пішов до м. Полтави нібито купувати хліб. На міському базарі він познайомився зі слугою значкового товариша Трохима Левандовського Дорошом Скиданом, який запропонував Лазареві найнятися до його господаря в *«годовую службу»*. Усенко погодився, але служба в значкового товариша в с. Петрівці тривала недовго, лише тиждень.

Саме стільки часу було потрібно для наступних подвигів: *«Того марта, а якого числа не помнит, нотчу он, Лазар, согласившись з вішепомянутим Дорошею и третим Кирилом Глущенком»*, обібрали комору петровського козака Павла Дмитренка, заволодівши чималою кількістю цінних речей. Третій учасник, Кирило Глущенко, майже відразу спробував продати свою частку краденого, що й навело на слід зловмисників. Утім, цього разу Лазареві Усенку вдалося втекти. Він знову прийшов до мешканця слободи Жадківки Івана Свергуна. Через місяць непосидючий Лазар подався до м. Полтави черговий раз купити хліба. Знову таки на базарі він познайомився з Омельком Богословцем, підданним полкового обозного Андрія Руновського, й пішов із ним до шинку пити горілку. Там їх обох затримали *«за безпашпортство»*. Лазар удруге опинився в полтавській в'язниці, але цього разу він не чекав суду й уночі 1 липня 1773 р. *«тайним образом з секвестра, пробравшись чрез состоящие там от полковой артиллерии пале, бежал»*. Усенко знову повернувся до Жадківки, проте цього разу побув там лише 3 дні й подався на територію *«Запорізьких дач»*, у слободу Самар.

Там він мешкав у Павла Чигринця, якому свого часу збув крадену кобилу, та у Тимофія Свистуна, *«заведомо вора»*. Згодом Лазар знайомиться з мешканцем слободи Козирщини Іваном Гострим та його сином Андрієм, яких теж, очевидно, слід уважати професійними злочинцями. Разом із ними Усенко провів цілий рік, здійснивши низку злочинів, серед яких – крадіжка коней на хуторі підкоморія Федора Левенця, а також пограбування комори у священника с. Жуків Федора Гаєвського. Після останнього злочину біля хутора на р. Тагамлик, що належав підкоморію Левенцю, крадіїв схопили. До ранку Лазаря Усенка разом з Іваном Гострим замкнули в порожній хаті на тому ж хуторі. Однак невідомий Лазареві доброзичливець відімкнув хату й дав їм утекти.

Після цієї пригоди Лазар знову подався у слободу Самару до Тимофія Свистуна, де й жив до середини липня, а потім пішов на р. Вовчу косити сіно. Цим він займався аж до жовтня 1774. Накосивши дві скирти сіна, Усенко їх продав, кожна по 10 руб. Отримавши гроші, він знову повернувся до Самари, а на початку грудня відправився на ярмарок у м-ко Кодак. Під час цього ярмаркування в шинку в сл. Городищі, як пам'ятаємо, й організовується розбійницька ватага для нападу на поміщика Капустянського, до якої входив і Лазар.

Після нападу й поділу награваного на р. Орелі, Лазар Усенко знову повернувся в слободу Самару. Там він роздав борги й віддав на зберігання награване. Проте невдовзі в слободі стали шукати учасників нападу, тож йому довелося тікати. Разом зі своїм приятелем Григорієм Бабенком він вирушив до м-ка Багачки Миргородського полку. Побувши там деякий час, Усенко черговий раз повернувся в Самару і взявся за старе – став обкрадати місцевих жителів. Спершу разом із кількома спільниками він украв корову й привів її до Павла Чигринця, в якого на той час мешкав. Наступної ночі разом із Чигринцем Лазар обікрав комору в одного з місцевих жителів. Цього разу крадіїв доволі швидко вирахували й уже наступного дня Павла Чигринця заарештували, а Лазарю знову пощастило зникнути. Разом з іншим злодієм Василем Карайкозою вони поїхали до м-ка Перещепине й зайнялися конокрадством по навколишніх хуторах. Наприкінці лютого 1775 р. Усенка таки затримали в м. Полтаві під час спроби збути крадених коней¹⁸².

Отже, як бачимо, Лазар Усенко вів типовий для професійного злочинця спосіб життя. Засоби для проживання він здобував за допомогою крадіжок і розбоїв. За два останні роки він майже не працював фізично. Разом із Лазарем до групи професійних злочинців можна, очевидно, зарахувати й Гордія Махненка, Грицька Костирку, Олексія Тарана, Самійла Котляра, Гната Столяра, а також Андрія Гостого, які здійснили розбійницький напад на будинок Сави Тищенка в м. Полтаві¹⁸³.

¹⁸² ЦДДАУК. Ф. 1726, оп. 1, спр. 22, арк. 60 зв. – 69 зв.

¹⁸³ Там само. Арк. 33 зв. – 34.

Крім цих осіб, професійними злодіями можна, на нашу думку, вважати мешканця с. Івашок козака Кирила Пунченка, який на допиті у суді зізнався у семи крадіжках¹⁸⁴, жителя м-ка Великих Будищ Якова Сліпченка – сім крадіжок¹⁸⁵, та його співника Грицька Вершиненка – чотири крадіжки¹⁸⁶. Зрозуміло, що були й інші такі злодії.

Покарання

Більшість вироків, винесених Полтавським гродським судом, передбачали покарання винних. Загалом маємо інформацію про судові вердикти відносно 110 осіб. Щоправда, частину з них – 13 осіб, виправдали й ухвалили «*отпустить свободу*», справи ще 2-х відправили на розгляд духовного суду, а одну – Харка Стадника – ухвалили відіслати в сотенне першополкове правління на дорозслідування, «*не бывал ли в какових либо подозрениях*»¹⁸⁷. 16 особам суд присудив присягу для доведення невинуватості. Ця норма Литовського Статуту була доволі популярною в «малоросійському праві» й застосовувалась зазвичай тоді, коли в обвинувачення бракувало доказів¹⁸⁸. Оскаржений мав присягнути у своїй невинуватості. Щоправда, двічі присягу призначали позивачам для підтвердження оскарження. Один із них, полтавський козак Семен Богомаз, звинуватив полтавського мешканця Зіновія Пивоваренка у крадіжці грошей з хати, але неспростовних доказів не мав. Тоді суд ухвалив Богомазенку присягу в тому, що знайдені в підозрюваного два мішечки справді з-під його грошей – 98 руб. 50 коп., «*и когда присягнет, возьмь с него, Пивоваренка, те девять десять восемь рублей п'ятдесят копеек и отдасть истцу Богомазу, а буди платит ему нечем, отдасть ему, Богомазу, в отслужу*»¹⁸⁹. Удруге того року суд призначив присягу козакові другої полкової сотні Юхимові Лаврику, який звинуватив у конокрадістві козачого сина Івана Куліченка¹⁹⁰.

Таким чином, покарання присудили 78-ми особам (див. табл. 4).

Як бачимо, найчастіше застосовувалися тілесні покарання. Їх виконували привселюдно («публічно») у базарний день. Зазвичай засуджували до покарання батогами («плетьми»). Щоправда, Одарку В'язуненкову та Олек-

¹⁸⁴ Там само. Арк. 211–255.

¹⁸⁵ Там само. Арк. 94 зв. – 95 зв.

¹⁸⁶ Там само. Арк. 96–96 зв.

¹⁸⁷ Там само. Арк. 171 зв.

¹⁸⁸ Детальніше про присягу див.: *Старченко Н.П.* Про ефективність судочинства на Волині... С. 6–9.

¹⁸⁹ ЦДІАУК. Ф. 1726, оп. 1, спр. 22, арк. 149 зв.

¹⁹⁰ Там сам. Арк. 188 зв.

Таблиця 4.

Види покарань присуджених Полтавським гродським судом у 1775 р.

Назва вироку	Кількість	%
Тілесні кари	41	52,6
Заслання	16	20,5
Повернення на попереднє місце проживання	10	12,8
Грошова компенсація	3	3,9
Арешт	3	3,9
Відпрацювання збитків	2	2,5
Віддача на поруки	2	2,5
Пошуки колодника	1	1,3
Усього	78	100

сія Штегу покарали різками. Застосування різок при покаранні Одарки, у той час коли її коханцю Трохиму присудили батоги, пояснюється тим, що вона була жінкою¹⁹¹ й «безприкладним Ея імператорского величества человекалюбием»¹⁹². Штегу, як пам'ятаємо, засудили за «безпаспортний хід». Причому Олексія на цьому злочині зловили втретє. Судді аргументували свій присуд тим, що «по артикулу 24, раздела 12 узаконенно таковых бродяг, которые без службы прибывая и никакою работою не упражняясь, на костырстве и пьянстве время свое теряют, нигде никакой уряд терпеть не может, но таковых всякого звания увещевать первый раз и другой, а в третий раз, розгами вибив, вигонять прочь из городов»¹⁹³.

Ще трьом колодникам – супрунівським козакам, які побилися в шинку з капралом, присудили покарання палками, але не публічно, а при суддях¹⁹⁴. Вибір знаряддя для побиття так само був продиктований законом, застосованим до засуджених – воїнським уставом Петра I¹⁹⁵.

У більше ніж половині таких вироків (25 випадків) визначалася й кількість ударів. Вона була різною й коливалася від 50 до 200. Найчастіше присуджували 150 ударів (14 випадків). Олексія Штегу покарали різками у

¹⁹¹ Маслійчук В. Неповнолітні злочинці... С. 148.

¹⁹² ЦДІАУК. Ф. 1726, оп. 1, спр. 22, арк. 112.

¹⁹³ Там само. Арк. 166.

¹⁹⁴ Там само. Арк. 74 зв.

¹⁹⁵ Там само. Арк. 74.

200 ударів. Важко сказати, якими міркуваннями керувалися судді, визначаючи їхню кількість, можливо, традицією й прецедентами, але й конкретними обставинами. Наприклад, сімнадцятилітньому Якову Кисиленку *«как несовершеннолетних лет»* присудили 80 ударів батогами, тоді як його спільникам – по 100. При цьому суд покликався на іменний указ імператриці Катерини II від 2 травня 1765 р.¹⁹⁶. Застосування суддями саме цього указу є яскравим свідченням гуманізації судової системи всієї Російської імперії досліджуваного періоду у ставленні до дитячих злочинів¹⁹⁷, що помітно й в судах Гетьманщини.

Друга за кількістю вироків група покарань – заслання – так само була наслідком впливу імперського законодавства на судову систему козацької держави. До нього засудили 16 осіб, або 20,5 % від усіх злочинців. Підставою до такого висновку служить формулювання, яке застосоване у 12 із цих вироків. З різними варіаціями воно записане приблизно так само, як у вирокі розбійникові Іванові Литовченку та Хомі Собакаренку: *«вместо подлежащей им за их злодеяния смертной казни, по всемилостивейшим высочайшим указам сослать в вечную зсылку в Сибирь»*¹⁹⁸. Тобто, згідно з місцевими законами, т. зв. *«малороссийским правом»*, що здебільшого ґрунтувався на нормах Литовського Статуту, їх мали засудити до смертної кари. Зокрема, 31 артикул 11 розділу, на який покликалися судді, передбачав саме таке покарання¹⁹⁹, однак при винесенні остаточного рішення застосували *«височайші укази»*, що дозволило пом'якшити вирок, замінивши смертну кару на заслання.

Неповнолітній убивця Іван Рахненко так само підлягав засланню до Сибіру, але судді, покликаючись на згаданий вище указ імператриці від 5 травня 1765 р., вирішили відправити його справу в Генеральний суд к *«благорассмотрению»*²⁰⁰.

Десятьох осіб, яких затримали за *«безпашпортство»*, відправили за попереднім місцем проживання. Таким, зазвичай, уважався той населений пункт і той власник, де затриманий був записаний за останнім переписом. Наприклад, уродженця с. Чернецьина Саву Сіренка, якого затримали, коли він прийшов відвідати стару матір, спершу хотіли віддати в розпорядження Полтавського Хрестовоздвиженського монастиря, якому належало село. Однак з'ясувалося, що ні Сава, ні його покійний батько Гнат Сірий не зна-

¹⁹⁶ Там само. Арк. 38.

¹⁹⁷ Детальніше про це див.: Шандра В.С. Совісні суди в Україні... С. 122.; ПСЗ. Т.ХVII: 1765-1767. СПб., 1830. С. 174–175.

¹⁹⁸ ЦДІАУК. Ф. 1726, оп. 1, спр. 22, арк. 91.

¹⁹⁹ История Беларуси IX–XVIII веков. Первоисточники // <http://starbel.narod.ru/statut1588_11.htm>.

²⁰⁰ ЦДІАУК. Ф. 1726, оп. 1, спр. 22, арк. 145.

чаться серед підданих цього монастиря. Під час допиту Сіренко розповів, що понад 10 років наймитує в мешканця сл. Лебедин Сумської провінції Андрія Слінька. Там його записали в ревізію і там він сплачував подушний податок. На підставі цих свідчень судді й ухвалили «*определить на прежнее жилье, отравить в Сумскую провинциальную канцелярию*»²⁰¹. Ще одного безпаспортного, уродженця с. Петрівки Микиту Завадівського, незважаючи на те, що до арешту він жив разом зі своїм братом у сл. Яцуковій, суд ухвалив відправити його в рідне село²⁰².

Ще однією формою покарання була грошова компенсація збитків. Зазвичай вона призначалася крадіям і розбійникам одночасно з тілесною карою. Вони присутні практично в усіх вироках, що стосувалися крадених речей. Однак у трьох випадках такі покарання фігурували окремо: Тимофія Дульку, який викрав у жителя с. Куклинці Якіма Філоненка двох коней, засудили до сплати на користь постраждалого 9 руб. 60 коп.²⁰³; Іван Телятник за відібрані в Никифора Шквиренка речі мав компенсувати йому 20 руб. 40 коп., а Федір Литвин мусив заплатити полтавському козакові Йосипу Зосименку за крадених коней 14 руб. 40 коп.²⁰⁴.

Якщо засуджений не мав грошей, його віддавали постраждалому для відпрацювання. Однак у двох випадках таке покарання присудили відразу. Вище згадуваний Михайло Гаркуша, згідно з рішенням суду, мав відпрацьовувати заподіяні секунд-майору Якову Козельському збитки цілих 19 років²⁰⁵. Відразу до відпрацювання знаковому товаришу Йосипу Литвиненку 10 руб. засудили Наума Мірочника. Таке своє рішення суд аргументував тим, що «*он показал, яко себе ниякого имения не имеет*»²⁰⁶.

Попри те, що в досліджуваній період діяв іменний указ імператриці від 10 лютого 1763 р. «*О порядок производства уголовных дел по воровству, разбою и пристанодержателству*», яким заборонялося тримати крадіїв і розбійників в ув'язненні більше місяця²⁰⁷, в окремих випадках судді застосовували арешт. Так, Омелька Гриценка й Андрія Отрешка, які викрали в різних обивателів дві корови, одного вола й одного коня, вирішили затримати в ув'язненні, щоб «*обидимые воровством явились в суд*»²⁰⁸.

²⁰¹ Там само. Арк. 86 зв.

²⁰² Там само. Арк. 167 зв.

²⁰³ Там само. Арк. 140–140 зв.

²⁰⁴ Там само. Арк. 205.

²⁰⁵ Там само. Арк. 21.

²⁰⁶ Там само. Арк. 77 зв.

²⁰⁷ ПСЗ. Т. XVI: 1762–1764. СПб., 1830. С.155.

²⁰⁸ ЦДІАУК. Ф. 1726, оп. 1, спр. 22, арк. 101 зв.

До 12 тижнів арешту й виплати 24 руб. грошової компенсації за безчестя суд засудив козака полтавської городової сотні Кирила Собакаря²⁰⁹. Справа полягала в тому, що в ніч із 23 на 24 вересня *«неведомые воры»* обікрали комору в с. Нижніх Млинах. Собакарь звинуватив у цьому іншого козака – Кирила Циганщенка, який свого часу в нього наймитував. Однак оскаржений закликав свідків, жителів того ж села Данила Гончаренка й Федора Гребінника, які під присягою підтвердили, що *«означенний Циганщенко прошлого сентября з 23 против 24 числ, то есть в среду, будучи напильой, спал первее под хатою Гончаренковою на пристбе, а после того, вставши, пошел до Гребнника в хату и тамо уже спал до света»*²¹⁰. Оскільки інших доказів Кирило Собакарь не мав, суд визнав його самого винним у несправедливому оскарженні Циганщенка. При цьому судді покликалися на 10 артикул 14 розділу Литовського Статуту, згідно з яким безпідставне обвинувачення шляхтича, *«человека доброго, веры годного и неподозренного»*, каралося 12-недільним ув'язненням²¹¹. Крім цього, дії Собакаря підпадали ще й під 27 артикул 11 розділу, за яким образа шляхтича каралася штрафом у 40 кін грошей²¹². Щоправда, ухвалили стягти лише 20 кін, що в перерахунку на рублі й становило 24 руб. 20 коп²¹³.

Двох осіб Полтавський гродський суд віддав на поруки. Це були мешканка с. Горбанівки Марія Шевченко та житель с. Нижні Млини Іван Ключник. Маріїн чоловік Грицько був замішаний у кількох крадіжках, але зумів утекти. Поставши перед судом, Марія зізналася, що *«о вещах в дому ее мужа воровских ведала, но об них никому не объявляла»*. Суд ухвалив віддати Марію на поруки горбанівським козакам Івану Горбаню й Пилипові Воскобойнику²¹⁴. Іван Ключник був затриманий за крадіжку грошей у козака Лук'яна Паська та вулика з погребя свого пана – підкоморія Федора Левенця. Однак *«Левенец и Пасько, получа себе от отца его, Ключникова Ивана, удовольствие»*, відкликали свій позов. У зв'язку з цим суд ухвалив зарахувати як покарання час перебування в ув'язненні й віддати *«родственникам его на поруки»*²¹⁵.

Найоригінальніше, на нашу думку, покарання було винесене вже згаданому городничому Пуздерку, з вини якого втік колодник. Він, як пам'ятаємо, мав у тримісячний термін знайти втікача.

²⁰⁹ Там само. Арк. 201 зв. – 202.

²¹⁰ Там само. Арк. 201.

²¹¹ История Беларуси IX–XVIII веков. Первоисточники.

²¹² Там само.

²¹³ ЦДАУК. Ф. 1726, оп. 1, спр. 22, арк. 102.

²¹⁴ Там само. Арк. 80 зв.

²¹⁵ Там само. Арк. 208.

* * *

Таким чином, використані джерела, хоча й не дозволяють повною мірою охарактеризувати злочинність у Гетьманщині XVIII ст., але добре ілюструють тенденції її розвитку. Проведене на їх основі дослідження дозволяє дійти наступних висновків.

□ Найбільшу частку у кримінальній структурі становили злочини проти власності: крадіжки, грабунки, розбої, продаж і переховування краденого, що в цілому відповідало загальноєвропейським тенденціям того часу й було, очевидно, викликане суспільною трансформацією, яку переживала Гетьманщина в досліджуваний період. Найпопулярнішими предметами крадіжок були коні, худоба й рухоме майно. Значну цінність також становили гроші.

□ Більшість злочинів здійснювалася в темну частину доби – здебільшого вночі й увечері. Як правило, це відбувалося в приміщеннях, серед яких переважали комори, де зберігали найрізноманітніше майно, від грошей до продуктів харчування. Доволі криміногенним місцем були шинки, у яких часто відбувалися крадіжки, бійки, виготовлялися різноманітні фальшивки, замислювалися та планувалися злочини. Попри те, що траплялися й спонтанні, випадкові злочини, значна їх частина ретельно готувалась. Злодії добирали спільників, вивчали місцевість, підбирали інструмент для відмикання й збивання замків тощо.

□ Зазвичай злочинцями були чоловіки віком 25-45 років, жінки становили лише незначну частину – 7,5% – від загальної кількості злодіїв. За своєю соціальною належністю це були вихідці з різних суспільних станів – діти козаків і посполитих, які потрапили в підданство чи стали наймитувати, учні ремісників, підмайстри тощо. Значна їх частина ще малолітніми втратили одного з батьків або залишались повними сиротами й виховувалися родичами, а то й зовсім чужими людьми. Якщо на основі використаних джерел спробувати уявити середньостатистичного злодія, то це був би неодружений чоловік 30 років, син збіднілого козака чи посполитого, який наймитував.

□ Для покарання спійманих зловмисників використовували доволі широкий спектр діючих на території Гетьманщини законів, т. зв. «малоросійських прав», в основі яких лежав Литовський Статут та норми імперського законодавства. Слід зауважити, що використання останнього значною мірою робило систему покарань гуманнішою.

□ Популярними карами в ті часи все ще залишалися тілесні. Як правило, засуджених до них шмагали батогами чи різками привселюдно в базарний день на Ринковій площі. Кара на горло, яка за окремі злочини передбачалася Литовським Статутом, у ті часи вже була замінена, згідно з імперськими законами, засланням до Сибіру.

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ

AGAD – Archiwum Główne Akt dawnych w Warszawie

AGZ – Akta grodzkie i ziemskie czasów Rzeczypospolitej polskiej z Archiwum tak zwanego bernardyńskiego we Lwowie

ARSI – Archivum Romanum Societatis Iesu

BOA – Başbakanlık Osmanlı Arşivleri

Volumina legum – Volumina legum. Przedruk zbioru praw staraniem xx. pijarów w Warszawie, od roku 1732 do roku 1782, wydanego

Акты ЮЗР – Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археографической комиссией

ІЛ ВР – Відділ рукописних фондів і текстології Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка Національної академії наук України

ЦНБ ХНУ ВР – Відділ книжкових пам'яток, цінних видань і рукописів Центральної наукової бібліотеки Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна

ДАОО – Державний архів Одеської області

ДАПО – Державний архів Полтавської області

ДАХО – Державний архів Харківської області

ДАЧО – Державний архів Чернігівської області

Зап. ВУАН – Записки Всеукраїнської Академії наук

Записки НТШ – Записки наукового товариства ім. Т.Г. Шевченка у Львові

КА – Київська академія

КЕВ – Киевские епархиальные ведомости

КС – Киевская старина (1882–1906 pp.), Київська старовина (з 1992 р.)

Курск.ЕВ – Курские епархиальные ведомости. Часть неофициальная

ЛННБВС ВР – Львівська національна наукова бібліотека України імені В. Стефаніка НАН України, відділ рукописів

ЛС – Литовський статут

НБУВ ІР – Інститут Рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського НАНУ

ОДД – Описание документов и дел, хранящихся в архиве Святейшаго Правительствующаго Синода

ОПИ ГИМ – Отдел письменных источников Государственного исторического музея, г. Москва, Российская Федерация

ОР РГБ – Научно-исследовательский отдел рукописей Российской государственной библиотеки, г. Москва

ПЕВ – Полтавские епархиальные ведомости.

ПСЗ – Полное собрание законов Российской империи, с 1649 года, вып. I, СПб., 1830.

РА – Русский архив

РГАДА – Российский государственный архив древних актов

РГИА – Российский государственный исторический архив, г. Санкт-Петербург

РИБ – Русская историческая библиотека

Труды КДА – Труды Киевской Духовной Академии

УАЩ – Український археографічний щорічник

УІЖ – Український історичний журнал

ХЧ – Христианские чтения

ЦДІАУК – Центральний державний історичний архів України в м. Києві

ЦДІАУЛ – Центральний державний історичний архів України у Львові

ЧЕИ – Прибавления к Черниговским епархиальным известиям

ЧИОНЛ – Чтения в историческом обществе Нестора-Летописца